

‘तथापि’चा

जिव्हाळा

प्रिय साथी,

सर्व सणांच्या तुम्हा सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा! यावेळीचा जिव्हाळ्याचा अंक हा जोड अंक म्हणून प्रसिद्ध होत आहे. सप्टेंबर २००५ मध्ये नवी दिल्ली इथे राज्याच्या ज्ञानालया आंतरराष्ट्रीय स्त्रिया आणि आरोग्य परिषदेवरची एक विशेष पुरवणी या अंकासोबत सर्व वाचकांसाठी देत आहोत. या परिषदेत जगभरातील ६० देशातील जवळजवळ ७५० महिला व पुरुष प्रतिनिधी हजर होते. जागतिक पातळीवरील फसवे आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम, आयुष्याशी निगडित सर्वच गरजांचे बटवटीत बाजारीकरण, श्रीमंत-सत्तांध देशांचा जगभरातील वाढता सैनिकी हस्तक्षेप, मुलतत्त्व वादाचा वाढता प्रभाव, अस्वैदनशील आणि अनाठायी लौकसंबंध्या धोरणे, विकासाची विनाशकारी संकल्पना आणि त्यावर आधारित जबरदस्तीने लादली जाणारी विकासाची प्रारूपे या पार्वभूमीवर पर्यायी विकासाबाबत, लौकशाही प्रक्रिया व पध्दतीबाबत आणि महिला आरोग्याबाबत ठोस भूमिका घेणारी ही बैठक यंदा भारतात पार पडली याला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एक वेगळे महत्त्व आहे.

या बैठकीमध्ये महिला आरोग्यविषयक राजकीय व धोरणात्मक मुद्द्यांवर चर्चा घडून आली. आरोग्याची सर्वसमावेशक संकल्पना व महिलांसाठी आरोग्य आणि आरोग्य सैव्येच्या हक्कांची स्पष्ट मागणी करणा-या जगभरातील महिला चळवळी, संस्था, संघटना व गटांचा या बैठकीमध्ये सहभाग होता. जागतिकीकरण व आरोग्य, पर्यावरण व आरोग्य, लौकसंबंध्या धोरणे व आरोग्य, सैनिकी हस्तक्षेप आणि आरोग्य या प्रमुख विषयांभोवती विविध गटांमधून अभ्यासपूर्ण मांडणी व चर्चा या बैठकीमध्ये घडून आली. त्याचबरोबर महिलांच्या व वेगवेगळी लैंगिकता असणा-या गटांच्या आरोग्य विषयक हक्कांबाबतही अनुभवांची देवाणघेवाण व चर्चा झाली. या परिषदेची नुसती बातमी न देता, काही मुख्य वक्त्यांची भाषणं मराठीत रूपांतरित करून देत आहोत. पुढील काही अंकांमध्येही परिषदेतील काही भाषणं देण्याचा आमचा विचार आहे.

पुढील महिन्यातील एक विशेष घटना म्हणजे दौन अपत्यांच्या नियमाविरुद्धात भरवण्यात येणारी राज्य पातळीवरची परिषद. केंद्र शासनाच्या कर्मचाऱ्यांनाही हा नियम लागू करण्याचा राज्य सरकारचा विचार आहे. असं पाऊल अन्याय्य आहे आणि म्हणूनच त्याचा जोरदार विरोध करायला हवा. या नियमांतर्गत नोकरी, पंचायतीतील पदं गेल्याच्या किंवा निवडणुकीसाठी अपात्र ठरवण्यात आल्याच्या प्रत्यक्ष घटना आपल्याला माहित असल्या तर त्या आमच्याकडे जरूर पाठवा. तसंच स्वासकळन स्त्रियांच्या आयुष्यावर अशा नियमांचे आणि लौकसंबंध्या धोरणांचे कसे परिणाम होत आहेत हे दाखवणाऱ्या घटनाही जरूर पाठवा.

गेल्या काही अंकांमधून आम्ही वयस्क स्त्रियांच्या समस्यांवर लिहीत आहोत. या सद्दतात अजून काही आज्ञा आणि समस्यांविषयी माहिती हवी असल्यास त्याबाबत आम्हाला लिहून कळवा. तसंच जिव्हाळ्यातील इतर सद्दंविषयी तुमच्या काही सूचना असल्या तर त्याही आम्हाला जरूर कळवाय्यात.

अंतर्वंश

‘तथापि’ चा जिव्हाळा

स्त्रिया आणि आरोग्य बैठक पुरवणी

□ संपादकीय	... १	□ भोपाळ वायुग्रस्तांचा लढा अजूनही चालूच!	... ६
□ हाफकिनचे खाजगीकरण - अहितकारक	... २	□ अपंगत्व, स्त्रीवाद आणि जागतिकीकरण	... ७
□ जगावेगळ्या जिवलगांची कहाणी	... ४	□ अमेरिकेतील नव उदारमतवाद ...	... १२
□ गर्भनिरोधकांची ओळख - भाग ७	... २१	□ इथून पुढे काय करायचं?	... १४

हाफकिनचे खाजगीकरण - अहितकारक

काही महामंडळ बंद करण्याचा तसंच काही सरकारी संस्थांची निर्गुतवणूक करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील एक नफ्यात चालणारी सरकारी संस्था - हाफकिन बायोफार्माचाही समावेश आहे. या निर्णयाचा पुनर्विचार व्हावा यासाठी जन आरोग्य अभियानाने एक निषेध पत्र काढले आहे. आपापल्या भागात या पत्राला प्रसिद्धी देण्यात यावी यासाठी जिद्दाल्याच्या वाचकांसाठी हे पत्र आरोग्य वार्तेत देत आहेत. तसंच दोन अपत्यांच्या नियमावलीबाबत होणाऱ्या प्रसिद्धीची माहितीही देत आहेत.

हाफकिन बायोफार्मास्युटिकल्सचे निर्गुतवणुकीकरण करण्याच्या निर्णयाचा पुनर्विचार व्हावा अशी मागणी जन आरोग्य अभियान करत आहे.

हाफकिन बायोफार्मा (सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वात जुना औषध उत्पादक) साप, विंचु चावल्यावर घायची इंजेक्शन्स, धनुर्वात विरोधी इंजेक्शन्स अशी जीवन संरक्षक औषधे बनवते. तसेच महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील सुमारे १००० उपकेंद्रांसाठी आवश्यक औषधे बनवते. पण गेली काही वर्षे हाफकिनचे खच्चीकरण केले जात आहे. हाफकिन बनवत असलेल्या चांगल्या, स्वस्त टॉयफॉइड लसीचे उत्पादन बंद करण्याचा निर्णय गूढरित्या वरिष्ठ पातळीवर झाला. नव्या, महागड्या पण अधिक गुणकारी नसलेल्या टॉयफॉइड लसीच्या उत्पादकांना या निर्णयाचा फायदा झाला एवढेच. आता तर निर्गुतवणुकीमुळे खाजगीकरण झाल्यावर वर निर्देशिलेल्या जीवनावश्यक औषधांच्या किंमतीच नव्हे तर प्रत्यक्ष उत्पादनावरही परिणाम होऊ शकेल कारण जास्त नफा मिळवणे हेच प्रमुख ध्येय खाजगीकरणानंतर असणार.

महाराष्ट्रात सार्वजनिक क्षेत्रात फक्त दोनच औषधउत्पादक आहेत. त्यापैकी हाफकिन एक. प्लेग, लेप्टोस्पायरोसिस, अशी कोणती साथ किंवा तत्सम आणी बाणीची स्थिती आली तर महाराष्ट्र सरकार हाफकिनला त्यावरील औषधे ताबडतोबीने बनवायला हक्काने सांगू शकते. खाजगीकरणानंतर ते शक्य होणार नाही.

एकंदर व्यापक सार्वजनिक हिताचा विचार करता हाफकिनमध्ये निर्गुतवणूक न करता उलट कार्यक्षमतेने आणि नफ्यात चाललेल्या हाफकिनचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी सरकारने अर्थसंकल्पीय तरतूद करून अधिक पैसे गुंतवायला हवेत.

दोन अपत्यांच्या नियमासंबंधी परिषद

सप्टेंबर २०० साली स्त्री संघटना, आरोग्य अधिकाराविषयी काम करणाऱ्या संघटना, विचारवंत आणि स्त्री अभ्यास केंद्र यांनी मिळून तत्कालीन शासनाच्या तिसऱ्या अपत्यास रेशन नाकारण्याच्या प्रयत्नाचा एकत्रितरित्या विरोध केला होता. दारिद्र्य निर्मूलनाच्या इतर योजनांसाठी दोनहून अधिक अपत्यं असणाऱ्या कुटुंबांना अपात्र ठरवण्याचा सरकारचा विचार होता. आता याच तरतुदी लाकसंख्या धोरणातून राबवल्या जात आहेत. राज्य सरकारच्या कर्मचाऱ्यांना हा नियम लागू करण्याचा नुकताच जाहीर झालेला निर्णय ही यातलीच पुढची पायरी आहे. पंचायतीच्या निवडणुकींसाठी अपात्र ठरवण्याचा निर्णय तसंच दोनहून अधिक अपत्यं असणाऱ्या शेतकऱ्यांना जादा दराने पाणी देण्याच्या अन्याय्य निर्णयांच्या जोडीला हा अजून एक निर्णय जाहीर झाला आहे. सक्तीची लोकसंख्या धोरण राबवू नयेत असं केंद्र शासनाने यापूर्वीच जाहीर केलेलं असताना अशा पद्धतीच्या राज्य पातळीवरच्या निर्णयांचा जोरदार विरोध करणं गरजेचं आहे.

याचसाठी १७ डिसेंबर २००५ रोजी मुंबई येथे राज्य पातळीवरील परिषद आयोजित करण्यात आली आहे. या परिषदेत लोकसंख्या धोरण आणि त्याचे आरोग्य व्यवस्था, पोषण आणि शिक्षण, इत्यादीवर होणारे परिणाम, पाणी मिळण्यावर तसंच राज्य शासनाच्या कर्मचाऱ्यांना हा नियम लागू करण्याच्या निर्णयाबाबत विचार आणि मांडणी करण्यात येईल. याविषयीची ठराव आणि भविष्यातील कृती कार्यक्रमही ठरवण्यात येईल.

स्थळ: विले पार्ले रेल्वे युनिव्हर्सिटी हॉल, मुंबई, वेळ: १०.३० ते ४.००

२००५

तथापिचा जिव्हाळा, अंक ८ ऑक्टोबर २००५

हाडं पोकळ होणे - एक गंभीर समस्या

गेल्या दोन अंकांमध्ये आपण पाळी येणे म्हणजे काय आणि या काळात शरीरात काय का बदल होतात हे पाहिले. तसंच या बदलांना आपण कसं सामोरम जाऊ शकतो याचीही माहिती घेतली. या अंकात आपण हाडं पोकळ होणे (अस्थिक्षय) म्हणजेच ऑस्टिओपोरोसिस या समस्येची माहिती घेणार आहोत. ही समस्या फक्त पाळी जाण्याशी संबंधित नाही परंतु पाळी जाण्याच्या काळात आणि नंतर ती जास्त तीव्रपणे जाणवू लागते.

हाडं पोकळ होणे म्हणजे काय?

४५-५० वयानंतर शरीरातील इस्ट्रोजन हे संप्रेरक कमी होऊन त्याचा अभाव जाणवायला लागतो. शरीरात कॅल्शियमच्या अभिशोषणासाठी इस्ट्रोजनची गरज असते ते कमी झाल्यामुळे हाडांवर परिणाम होऊन ती पोकळ व परिणामी ठिसूळ होऊ लागतात. जुन्या पेशींची झीज व नवीन पेशींची निर्मिती या प्रक्रियेतून आपली हाडं कायम बनत राहतात. हाडातील अस्थिभक्षक पेशी हाडाचे सूक्ष्म कण विरघळून टाकतात व तिथे पोकळी निर्माण करतात. तर हाडातील अस्थिरक्षक पेशी नवीन पेशी निर्माण करून ही पोकळी भरून काढतात. तरुणपणी २५-३० वयापर्यंत हाडं सर्वाधिक मजबूत असतात. पण वाढत्या वयाप्रमाणे भक्षक पेशी हाडांची जास्त झीज करू लागतात. पाळी गेल्यानंतर ही झीज, पोकळी भरून घेण्याची क्रिया मंदावते. कारण अस्थिरक्षक पेशींना मिळणारं इस्ट्रोजनचं संरक्षण कमी होतं/नाहीसं होतं आणि हाडांची झपाट्याने झीज व्हायला लागते. पाळी गेल्यानंतरची १० वर्ष हा तीव्र झीज होण्याचा काळ असतो.

हाडं पोकळ होणे या समस्येची लक्षणे

पाठदुखी, उंची कमी होणे, पाठीला पोक येणे, किरकोळ कारणाने मनगट फ्रॅक्चर होणे इत्यादी. मांडी (खुबा) चे हाड मोडणे हे खूप उशीर झाल्याचं लक्षण आहे.

धूम्रपान, मद्यपान, कॅफिनचं अतिरिक्त सेवन, दुग्धजन्य पदार्थातील प्रथिनांचं अतिसेवन, कॅल्शियमचा अभाव आणि

सूर्यप्रकाश न मिळाल्याने ड जीवनसत्वाची कमतरता हे इतर काही घटक हाडं ठिसूळ होण्याची शक्यता वाढवतात.

ही समस्या कशी टाळता येईल?

११ ते १४ वर्षांदरम्यान हाडांची जोमाने वाढ होत असते. वयाच्या २० व्या वर्षापर्यंत हाडांची घनता पूर्णपणे ठरते. त्यानंतर त्यात काही बदल करता येत नाही. त्यामुळे या वयापर्यंत आहारातून पुरेसं कॅल्शियम घेणं आवश्यक आहे. स्त्रियांसाठी गरोदरपणात शेवटचे ३ महिने व मूल अंगावर पीत असेपर्यंत रोज असं किमान ९ महिने रोज एक ते दीड ग्राम कॅल्शियम घेणं गरजेचं आहे. म्हणजेच रोज कॅल्शियम कार्बोनेट च्या दोन गोळ्या किंवा अर्धा ते पाऊण लिटर दूध घेणं आवश्यक आहे. तसंच आहारात कॅल्शियमयुक्त पदार्थांचा समावेश आर्वजून करणं गरजेचं आहे. मागच्या अंकात आपण सोयाबीनचा उपयोग होऊ शकतो हे पाहिलं.

काही अभ्यासानुसार जवस हे या काळात खास करून हाडं पोकळ होण्याच्या समस्येवर उपयोगी असल्याचं आढळून आलं आहे. हाडांची घनता टिकवून ठेवण्यात व लघवीतून कॅल्शियम निघून जातं ते थांबविण्यात जवस उपयोगी ठरतं. काही तज्ञांच्या मते जवस उष्णता न देता आहारात आणणं गरजेचं आहे.

आधी पाहिल्याप्रमाणे हाडांमध्ये कॅल्शियम राखून धरण्यासाठी इस्ट्रोजन आवश्यक असतं. पाळी जाण्याआधीच काही कारणाने गर्भाशय व अंडाशय हे दोन्ही काढण्याची शस्त्रक्रिया करण्यात आली असेल तर ही सर्व लक्षणं कमी वयात जाणवू शकतात व त्याची तीव्रता वाढते. आपल्या आरोग्याकडे लक्ष देणं महत्त्वाचं आहेच परंतु सरकारी आरोग्य केंद्रांमध्ये पुरेशी औषधे मिळणं गरजेचं आहे. तसंच वाढत्या वयोमानाप्रमाणे उद्भवणाऱ्या समस्यांवर योग्य उपचारही व्हायला हवेत.

संदर्भ: रजोनिवृत्ती (डॉ. आनंद शिंदे),

मिळून साऱ्याजणी (दिवाळी अंक २००४)

जगावेगळ्या जिवलगांची कहाणी

लेखक - बिंदुमाधव खिरे
परीक्षण - उज्वला मेहेंदळे

ए ती ना, ती तशीच आहे, यू नो तो त्यातलाच आहे किंवा ऐकायला देखील विचित्र वाटतं! विकृती आहे हे सगळी... वेडीवाकडी वळणं घेत कानावर आलेली दबक्या आवाजातली कुजबूज, सोबत टिंगलीच्या फोडणीची खसखस...समलिंगी संबंध ठेवणाऱ्यांशी (होमोसेक्शुअल) सर्वसामान्य जगाची साधारणतः एवढीच ओळख असते. आपल्या भवतालच्या वास्तवचा हा अंश आपण समजतो तेवढा अत्यल्प नाही.

एकंदरीत लैंगिकता या विषयाचं आपल्या समाजाला वावडंच. शास्त्रशुद्ध दृष्टीकोन बाळगण्याऐवजी चोरटेपणाचीच भावना मनात अधिक. या विषयावर बोलणं चर्चा करणं याबाबत प्रश्न करणं ही अवघडच गोष्ट. अशा वातावरणात ज्या व्यक्तींची लैंगिक निवड ही सर्वसामान्यांपेक्षा वेगळी असते त्यांच्या कुचंबणेची तर कल्पनाच केलेली बरी. काही व्यक्ती समलिंगी व्यक्तींसोबत लैंगिक संबंध ठेवणं पसंत करतात. प्रयत्न करुनही भिन्नलिंगी व्यक्तींबाबत त्यांना आकर्षण वाटत नाही. काही व्यक्ती मात्र अशा असतात की ज्या भिन्न लिंगी आणि समलिंगी दोन्ही प्रकारच्या व्यक्तीबरोबर लैंगिक संबंध ठेवतात.

एका होमोसेक्शुअलच्या भावविश्वात आपल्याला थेट घेऊन जाणारं पार्टनर हे ७५ पानांच एक छोटेखानी पुस्तक. हे पुस्तक लिहिण्यामागची भूमिका लेखक बिंदुमाधव खिरे यांनी मनोगतात अतिशय स्पष्टपणे व्यक्त केले आहे. पुस्तकाचं वेधक आणि अर्थपूर्ण मुखपृष्ठ मनोगतातला पारदर्शीपणा आणि खुद्द रोहितच्या गोष्टीतल्या अस्सल अनुभवांची, खास त्याच्या स्वतंत्र शैलीत केलेली मांडणी क्षणार्धात आपला ताबा घेते. पुस्तक एका दमात वाचून मगच ते आपण खाली ठेवतो. भूतकाळातली डायरी वाचता वाचता लेखकाच्या मनात उमटलेले विचार, असं दोन पातळ्यांवरच कथन आपल्याशी थेटपणे संवाद साधतं. लेखकानं मनोगतात म्हटल्याप्रमाणे गोष्टीतलं रोहितचं पात्र जरी काल्पनिक असलं, तरी सांगितलेले सर्व अनुभव खरे आहेत. आणि डायरीतल्या नोंदीतूनच रोहितचा लहानपणापासूनचा समलिंगी आकर्षणाचा आलेख आपल्यापुढे एखादया चित्रपटाप्रमाणे फ्रेम बाय फ्रेम उलगडत जातो.

शाळेत राहितला मनापासून आवडणारा वर्गातला मुलगा जतीन, शाळेतलं वातावरण, रोहितचे शिक्षक, त्यांचे घरचं वातावरण, गणेशोत्सव पाहायला पुण्यात येणारे बाहेर गावचे नातेवाईक, त्यांची रोहितला होणारी कटकट.....या सगळ्याचं शाळकरी

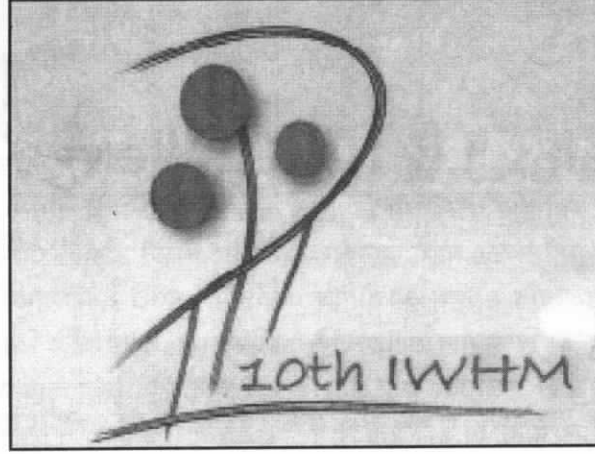
रोहितच्या नजरेतून झालेलं मिस्किल वर्णन मुळातूनच वाचायला हवं पण या नोंदीचा गाभा आहे अर्थातच त्याची हळूहळू स्वतःला पटत चाललेली खरी ओळख. जतीनबद्दल त्याला वाटणारं जबरदस्त लैंगिक आकर्षण, जतीनवर छाप मारायला धडपडणा-या वर्गातल्या मुलींचा त्याला येणारा राग आणि वाटणारी असूया या वेगळ्याच जाणीवेनं समूळ हादरुन जाणारा रोहित, या सगळ्यामुळे वाटणारा प्रचंड अपराधीपणा, स्वतःला दुरुस्त करण्याचे सुधारण्याचे विविध प्रयोग आणि प्रयत्न. या सगळ्यातून आलेला एकटेपणा व नैराश्य, अभ्यासातलं अपयश, आत्महत्येचे विचार..... रोहितच्या आयुष्यातले अनुभव आपण गुंतत जाऊन वाचत राहतो.

किती कठीण आहे समाजातल्या अशा रोहित सारख्यांचा प्रवास? सतत संघर्ष. पहिला स्वतःशीच. आपण इतरांपेक्षा वेगळे आहोत, ही जाणीव व्हायला लागल्यापासूनच स्वतःबरोबरच कराव्या लागणा-या संघर्षाला सुरुवात होते. आपण जसे आहोत तसे स्वतःला स्विकारण्यासाठी आपल्या व्यक्तीमत्वाची झालेली ओढाताण, फरफट, मोडतोड..... त्यातून निर्माण झालेले अनेक गंड, असुरक्षितता.... यानंतर स्वतःच्या अस्तित्वासाठी अटळ संघर्ष असतो.घरच्याबरोबर कदाचित संघर्ष मालिकेतला सर्वात वेदनामय, क्लेषकारक आणि दुःखद. आणि शेवटचा संघर्ष अर्थातच समाजाबरोबर जो समाज समलिंगी संबंधांना अनैसर्गिक व विकृत मानतो. कुठल्याही कायद्याच्या चौकटीत त्यांना मान्यता देत नाही.

खरं तर मानवी इतिहासाच्या सुरुवातीपासून सर्वच समाजात समलिंगी संबंध अस्तिवात होते, आजही आहेत. कामसुत्रातील विविध क्रिया, मुस्लिम नवाबांनी आणि हिंदू अमीर-उमरावांनी ठेवलेले तरुण मुलांचे जनानखाने, समलिंगी संबंध ठेवणा-याला जातीबाहेर घालविणे, आर्थिक दंड ठोठावणे आणि चाबकाचे फटके या मनुस्मृती मध्ये फर्माविलेल्या शिक्षा, या सा-या गोष्टी भारतातील समलिंगी संबंधांचे पुरावे आहेत. निसर्गातही कित्येक प्राणी, पक्षी आणि माशांमध्ये समलैंगिकता आढळते. उदा.- डॉल्फीन शार्क, पोपट, बगळे, हत्ती, हनुमान लंगूर वगैरे. पण तरीही अनादी कालापासून आम समाजाच्या समलिंगी संबंधाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन काहीतरी अनैसर्गिक व विकृत असाच राहिला. पार्टनरसारख्या पुस्तकातून हा दृष्टीकोन बदलायला मदत होईल ही अपेक्षा.

स्त्रिया आणि आरोग्य बैठक पुरवणी

दिनांक २१ सप्टेंबर ते २५ सप्टेंबर दरम्यान नवी दिल्ली येथे १० वी 'आंतरराष्ट्रीय महिला व आरोग्य बैठक' पार पडली. जगभरातील ६० देशातील जवळजवळ ७५० महिला व पुरुष प्रतिनिधी या बैठकीसाठी हजर होते. दर ३ वर्षांनी होणारी ही बैठक मागील २५ वर्षांपासून आतापर्यंत विविध देशांमध्ये भरविली गेली आहे. जागतिक पातळीवरील फसवे आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम, आयुष्याशी निगडित सर्वच गरजांचे बटबटीत बाजारीकरण, श्रीमंत-सत्तांध देशांचा जगभरातील वाढता सैनिकी हस्तक्षेप, मुलतत्व वादाचा वाढता प्रभाव, असंवेदनशील आणि अनाटायी लोकसंख्या धोरणे, विकासाची विनाशकारी संकल्पना आणि त्यावर आधारित जबरदस्तीने लादली जाणारी विकासाची प्रारूपे या पार्श्वभूमीवर पर्यायी विकासाबाबत, लोकशाही प्रक्रिया व पध्दतींबाबत आणि महिला आरोग्याबाबत ठोस भूमिका घेणारी ही बैठक यंदा भारतात पार पडली याला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एक वेगळे महत्व आहे.

या बैठकीमध्ये महिला आरोग्यविषयक राजकीय व धोरणात्मक मुद्द्यांवर चर्चा घडून आली. आरोग्याची सर्वसमावेशक संकल्पना व महिलांसाठी आरोग्य आणि आरोग्य सेवेच्या हक्कांची स्पष्ट मागणी करणा-या जगभरातील महिला चळवळी, संस्था, संघटना व गटांचा या बैठकीमध्ये सहभाग होता. जागतिकीकरण व आरोग्य, पर्यावरण व आरोग्य, लोकसंख्या धोरणे व आरोग्य, सैनिकी हस्तक्षेप आणि आरोग्य या प्रमुख विषयांभोवती विविध गटांमधून अभ्यासपूर्ण मांडणी व चर्चा या बैठकीमध्ये घडून आली. त्याचबरोबर महिलांच्या व वेगवेगळ्या लैंगिक ओळख असणा-या गटांच्या आरोग्य विषयक हक्कांबाबतही अनुभवांची देवाणघेवाण व चर्चा झाली. विविध देशातील गटांनी वैशिष्टपूर्ण सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करून या बैठकीत रंगत आणली. याशिवाय प्रदर्शने, कार्यशाळा, चित्रपट महोत्सव, विचारबैठका अशा विविध उपक्रमांचा या बैठकीमध्ये समावेश होता. महिला आरोग्य व त्याच्याशी निगडित विषयांवर काम करणा-या भारतातील व जगभरातील संस्था, संघटना, गट व चळवळींना या बैठकीमधून मोठीच ऊर्जा प्राप्त झाली.

या परिषदेत सादर करण्यात आलेले काही लेख या विशेष पुरवणीत देत आहोत. इंग्रजीतील या लेखांचं मराठीत रुपांतर करून ते तुमच्यापर्यंत पोचवत आहोत.

भोपाळ वायुग्रस्तांचा लढा अजूनही चालूच!

लेखिका - रशीदा बी, अनुवाद - जयदेव डोळे

डिसेंबर १९८४ मध्ये भोपाळला विषारी वायुगळती झाली. त्यात रशीदा बीच्या कुटुंबातील सहा जणांचा बळी घेतला आणि रशीदा बी स्वतः या वायुचे दुष्परिणाम अजून सोसत आहेत. गॅसपीडित महिला स्टेशनरी कर्मचारी संघ या कामगार संघटनेच्या त्या अध्यक्षा आहेत. त्या आणि त्यांच्या सहकारी चंपादेवी यांना २००४ साली पर्यावरणविषयक कार्यासाठी 'गोल्डमन पुरस्कार' प्रदान करण्यात आला. भोपाळ गॅसपीडितांना वैद्यकीय आणि आर्थिक मदत मिळवून देण्यासाठी त्यांनी 'चिंगारी ट्रस्ट'ची स्थापना केली आहे. आंतरराष्ट्रीय स्त्रिया आणि आरोग्य परिषदेत त्यांनी केलेले हे बीजभाषण

भावांनो आणि बहिणींनो,

युनियन कार्बाईड या अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपनीच्या विषारी वायुग्रस्त भोपाळवासीयांच्या वतीने तुम्हा सर्वांना माझा नमस्कार. ३ डिसेंबर १९८४ रोजी जगातल्या सर्वात मोठ्या औद्योगिक दुर्घटनेत ५ लाख लोक विषारी वायुच्या विळख्यात सापडल्याचे तुम्ही जाणताच. आतापर्यंत या वायूने २० हजारावर बळी घेतले असून मृत्यूचा विळखा अजूनही सुटलेला नाही. आजही जवळपास दीड लाख लोक विविध आजारांनी ग्रस्त आहेत. खेरिज वायुकांडानंतर अनेक आई वडिलांच्या पोटी जन्म घेतलेल्या हजारो मुलांमध्ये कार्बाईडच्या विषाचे भयंकर परिणाम दिसून येत आहेत.

युनियन कार्बाईडने केवळ हवेतच विष ओकले नाही तर आपल्या धोकादायक रासायनिक कचऱ्याची विल्हेवाट इतस्ततः लावल्यामुळे जमिनीखालचे पाणीही विषारी करून टाकले. या पाण्यामुळे युनियन कार्बाईड कारखान्याच्या आसपासच्या १६ वस्त्यांमध्ये मुले व स्त्री पुरुषांमध्ये रक्ताची कमतरता, शारीरिक वाढ खुंटणे, मासिक पाळीत गडबड आणि कर्करोग यांचा फैलाव झाला आहे. या वस्त्यांमधल्या स्त्रियांच्या दुधात पारा आणि अन्य विषारी रसायने सापडू लागली आहेत.

कार्बाईडच्या विषाचा सर्वात मोठा परिणाम महिलांवर झाला. त्यांच्या प्रत्येक अवयवावर त्याचा आघात झाला. वायुकांडानंतर महिलांच्या रोगांत जी वाढ झाली ती अजून थांबलेली नाही. फक्त वायुग्रस्तांतच हे रोग झाले असे नाही तर त्यांच्या मुलींच्या मासिक पाळीत अनियमितता, वेदना, अतिरिक्त रक्तस्राव हे त्रास उद्भवले आहेत. अंगावरून पांढरे जाणे ही तर खूपच स्त्रियांची तक्रार आहे. वेगवेगळ्या कर्करोगांनी स्त्रिया मरण पावत आहेत.

बहुतांश स्त्रियांना मुले होत नाहीत. ज्यांना झाली त्यातील बरीच विकृत जन्मली. कोणाचे ओठ फाटलेले तर कोणाची टाळू गायब. प्रदूषित भूजलामुळे कमजोर आणि कमी वाढ झालेली मुलं जन्माला येत आहेत. यामुळे कोणीही वायुग्रस्त मुलींशी विवाह करत नाहीत. या कारणांमुळे अनेक स्त्रियांना त्यांच्या नवऱ्यांनी टाकून दिले आहे.

आश्चर्याची गोष्ट अशी की एकीकडे हजारो बायका, मुले व पुरुष असे आजार भोगत असताना युनियन कार्बाईड कंपनी अजूनही

कोणाला वायुमुळे हे सर्व झाले आहे ते सांगत नाही. जे इस्पितळ कंपनीने भोपाळमध्ये बांधले आहे तेथेही वायुग्रस्तांना व्यवस्थित उपचार मिळत नाहीत. आम्हाला फक्त तात्पुरती औषधे दिली जातात. म्हणजे वेदनाशामक गोळ्या, श्वास मोकळा करण्याची इंजेक्शन इ. त्याने थोडे दिवस आरामपडतो. औषध कंपन्यांची मात्र चांदी होते. त्या काय आणि रसायन कंपन्या काय, एकाच माळेचे मणी आहेत.

भोपाळच्या वायुग्रस्तांची उपेक्षा कंपनीही करते व सरकारही. महिलांकडे तर आणखीनच दुर्लक्ष होते. वायुग्रस्तांवर भारत सरकारने २४ संशोधन प्रकल्प सुरु केले पण स्त्रियांच्या रोगांविषयी एकही नाही. वायुग्रस्त महिलांसाठी उभ्या झालेल्या सरकारी इस्पितळात स्त्रीरुग्णांच्या इलाजाची सोयच नाही. तिथे फक्त बाळंतपणे होतात.

'संभावना' नावाची एक छोटी संस्था आहे. ती गेल्या नऊ वर्षांपासून वायुग्रस्तांवर मोफत उपचार करते. तिथे स्त्रीरुग्णांकडे खास लक्ष दिले जाते. तिथे पॅपस्मियर आणि योनीमार्गाची तपासणी होते तसेच त्यांचे कार्यकर्ते गर्भाशयाच्या कर्करोगाची तपासणी करतात शिवाय मासिक पाळीची नोंद कशी ठेवली हे वस्तीतल्या महिलांना शिकवतात. संभावनात अॅलोपॅथीबरोबरच आयुर्वेद व योग यांमार्फतही उपचार केला जातो. संभावनेने मुलींच्या मासिक पाळीच्या त्रासाविषयी लिहिले तेव्हा सरकारने त्यांना कारवाई करण्याची धमकी दिली. सरकार म्हणाले की हे लोक दहशत निर्माण करत आहेत.

सरकार व युनियन कार्बाईड यांचे साटेलोटे आरंभापासूनच आहे. आता डाऊ केमिकल्स ही जगातील सर्वात मोठी रसायन कंपनी कार्बाईडची मालक आहे. या महिन्यात आपले पंतप्रधान अमेरिकेत जाऊन आले. तेथे मोठमोठ्या कंपन्यांच्या १३ अधिकाऱ्यांशी त्यांची चर्चा झाली. त्यात डाऊ कंपनीच्या एक अधिकारीही होत्या. युनियन कार्बाईड भारतीय न्यायालयात फरारी घोषित आहे पण तिच्या मालकाचा कारभार या देशात व्यवस्थित चालला आहे. आम्ही डाऊविरुद्ध मुंबईत निदर्शने केली तेव्हा त्यांनी आमच्यावर पाच लाखांचा दावा दाखल केला. युनियन कार्बाईड व डाऊच्या खिशात अमेरिकी सरकारही आहे. युनियन कार्बाईडचे चेअरमन

अँडरसन यांना कारवाईसाठी भारतात आणण्यासाठी आम्ही भारत सरकारवर दबाव आणला तेव्हा अमेरिकी सरकारने त्यांना पाठवण्यास हरकत घेतली. अमेरिकी सरकारमुळेच भोपाळच्या वायुग्रस्तांचे आजार व मृत्यू यांना जबाबदार असलेले लोक शिक्षेविना मोकळे हिंडत आहेत.

जगातली क्रमांक एकची कंपनी आणि सर्वात बलाढ्य सरकार यांविरुद्ध भोपाळच्या महिलांची लढाई सुरु आहे. आमच्या झाडू मारो डाऊ को या आंदोलनामुळे ते आम्हाला घाबरतात. आम्ही लोक भोपाळहून ३३ दिवस चालत दिल्लीत आलो आहोत. १९ दिवस उपोषणास बसलो आहोत. आम्ही पोलिसांचा मार खाल्ला, तुरुंगात गेलो. पण आमचा निर्धार नाही सोडला. आमच्या

लढायांमध्ये आम्ही कधी जिंकलो आहोत, रस्त्यावर नाचलोही आहोत.

गेल्या १८ वर्षांपासून महिला वायुग्रस्तांच्या न्यायाचा लढाईचे नेतृत्व करत आहोत, आजारपण सांभाळून. पैशाची तंगी सोसून. आमच्या घरात कोणी आजारी पडला तर त्याची देखभाल करित. ही लढाई आम्ही भोपाळची पुनरावृत्ती कोठे होऊ नये यासाठी करत आहोत. खुन्याला शिक्षा व्हावी आणि माणसाचे प्राण व शरीर यांच्याशी खेळ करणाऱ्या कंपन्यांना धडा मिळावा म्हणूनही करत आहोत. भोपाळमध्ये न्याय मिळाला की जगात अशा कंपन्यांचा उच्छाद कमी होईल असे आम्ही मानतो. भोपाळच्या नागरिकांच्या वतीने मी तुम्हाला असे आवाहन करते की न्यायासाठी आणि आजारी वायुग्रस्तांच्या भल्यासाठी या लढाईत तुम्हीही उतरावे.

*****

स्थळ काळ ओलांडून शरीरांचे नाते जोडताना: अपंगत्व, स्त्रीवाद आणि जागतिकीकरण

लेखिका - जॅनेट प्राइस, रुपांतर - वृंदा वझे

जॅनेट प्राइस या स्त्रीवादी कार्यकर्त्या आहेत आणि त्या लिव्हरपूल, इंग्लंड इथे राहतात. मल्टिपल स्कलेरोसिस या आजारातून आलेल्या अपंगत्वाचा त्या मुकाबला करत आहेत. त्या डॉक्टर असून काही वर्षांपूर्वी त्यांनी भारतात येऊन काही संस्थांसोबत स्त्रियांच्या आरोग्यासंबंधी आणि विकासासंबंधी काम केलं आहे. अपंग व्यक्तींना सहन करावा लागत असलेला भेदभाव त्यांनी स्वतः जवळून अनुभवला आहे. त्यातही वंचित घटकातील स्त्री पुरुषांना जास्तच अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते हेही त्यांनी पाहिले आहे. सध्या त्या अपंगत्व, आरोग्य, स्त्रीवाद आणि इतर दृष्टीकोनांमध्ये दुवे यासंबंधी लेखन आणि अपंग व्यक्तींसोबत इतर कार्यात व्यस्त असतात. हा लेख श्रीमती जॅनेट प्राइस यांच्या Connecting Bodies Through Space and Time: Disability, Feminism & Globalisation या मांडणीवर आधारित आहे. या मांडणीत त्यांनी जागतिकीकरण, अपंगत्वाचा प्रश्न आणि स्त्री वाद यातील परस्पर संबंधांविषयी काही प्रश्न उपस्थित केले आहेत. तसेच या संदर्भातील आव्हाने मांडली आहेत.

अपंगत्वाच्या प्रश्नाविषयीच्या चळवळीतील अपंग कार्यकर्ते मॅक रौर आणि रिल्करसन यांच्या मते, बहुराष्ट्रीय कंपन्या व संयुक्त भांडवलशाहीच्या इतिहासातील हा काळ बहुतांशी सर्व अपंगत्व असणाऱ्या व्यक्तींसाठी व त्यातही स्त्रियांसाठी जास्त वाईट आहे.

आज जगत शारीरिक, मानसिक किंवा शैक्षणिक अशा या ना त्या स्वरूपात अपंगत्व असणाऱ्या सुमारे ६०० दशलक्ष स्त्रिया आहेत. त्याची कारणे अनेक आहेत. कामाच्या जागी होणारे अपघात, युद्ध आणि हिंसा, आजारपण, प्रसूतितील गुंतागुंतीमुळे येणारी दुर्बलता, सुनामी-कॅतरिना वादळे अशासारख्या नैसर्गिक आपत्ती. याचप्रमाणे विकसनशील देशातील गरिबी व त्याचे परिणाम, जागतिकीकरणाची नफे खोर प्रवृत्ती व विविध क्षेत्रांवरील प्रभाव ही कारणेही आहेत. मात्र जागतिकीकरण केवळ भौतिक पातळीच्या पलिकडे

प्रतिकात्मक व अवकाशाच्या पातळीवरही काम करते. ते स्वप्नांसोबत आपत्ती आणि जमातवाद व भांडवलशाही पसरवते.

जागतिक पातळीवर स्त्रीवादी चळवळीच्या इतिहासात अपंग स्त्रियांचा समावेश किंवा त्यांचे प्रश्न पुढे आणण्याचा प्रयत्न अभावानेच आढळतो. असे असले तरी आंतरराष्ट्रीय स्त्रिया आणि आरोग्य परिषदेत अनेक अपंग स्त्रियांचा सहभाग ही आनंदाची व आशादायी बाब आहे. जगत अपंग स्त्रियांचे मोंठे प्रमाण असतानाही अनेकदा भिन्नता किंवा अस्मितेच्या प्रश्नासंदर्भातील स्त्रीवादी

चर्चांमध्ये लिंगभाव, मानववंश शास्त्र, वर्ग, लैंगिकता व इतर असा या इतरांमध्ये आमचा उल्लेख केला जातो.

जागतिकीकरणाच्या या बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेत शरीरासंदर्भात नित्य नवीन तंत्रज्ञानाचा प्रचार होत असताना अपंग असणं, धडधाकट असणं, अपंग नसणं

नव्या बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेत शरीरासंदर्भात नवीन तंत्रज्ञानाचा प्रचार होत असताना अपंग असणं, धडधाकट असणं, अपंग नसणं यातील फरक व त्यांच्या अस्मितेता याचा पुर्णविचार करावा का?

यातील फरक व त्यांच्या अस्मिता याचा पुर्नविचार कसा करणार? या बदलत्या तंत्रज्ञानानुसार आपण काय असू व आपले शरीर काय प्राप्त करू शकेल या संदर्भातील मागण्या, अपेक्षा व शक्यता बदलत रहातील, तसेच आपण समर्थ की असमर्थ हेही बदलत राहील.

खरं पहाता एका पातळीवर आपल्या सगळ्यांची शरीरे कृत्रिमच आहेत. लेनार्ड डेव्हिस यांनी म्हटल्याप्रमाणे स्वाभाविक शरीर म्हणजेच आदर्श किंवा योग्य शरीर ही सैद्धांतिक संकल्पना आहे. या संकल्पनेतून पाहता आपली सगळ्यांची शरीरे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे अपंग, अपुरीच ठरतात. तंत्रज्ञानाच्या या दुनियेत कृत्रिमता हा अपवाद न राहता नियमच झाला आहे. शरीरासंबंधीचे हे नियम सतत बदलत रहातात. अशा या सतत बदलणाऱ्या व असुरक्षित परिस्थितीत आपण स्त्रीवादी, राजकीय व वैयक्तिक पातळीवर अपंगत्वाचा मुकाबला कसा करणार?

स्त्रीवाद व अपंगांचे प्रश्न या बदल कळकळ असल्यानेच स्त्री वादाबद्दल मी हे प्रश्न उठवते आहे. मला कोणावर आरोप करायचे नाहीत. कारण मी जेव्हा अपंग नव्हते तेव्हा माझ्या आजुबाजुच्या अपंग स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे माझेही लक्ष गेले नव्हते.

✧ म्हणूनच अपंग नसलेल्या माझ्या स्त्रीवादी साथी आम्हा अपंगत्वाशी निगडित पूर्वग्रहांमुळे अपंगांवर होणाऱ्या परिणामाचा मुद्दा मुळात हाताळू शकणार का व कसा? ही माझी अगदी पायाभूत व महत्त्वाची शंका आहे.

गतीक्षम होताना - अमेरिकेसारख्या देशातून आल्यामुळे जागतिकीकरणाचे फायदे मी उपभोगू शकते. माझ्या चाकाच्या खुर्चीचेच उदाहरण घ्याना. माझ्या गरजेनुसार व माझ्या शरीराच्या मापानुसार केलेल्या ह्या खुर्चीमुळे मी कोठेही सहज हिंडू-फिरू शकते. ही खुर्ची बनवताना नव्या संगणकीय तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला. जी व्यक्ती ह्या प्रकारच्या खुर्च्या बनवते ती स्वतः अपंग आहे. आता त्यांचा धंदा पूर्ण जगभर पसरला आहे. जागतिकीकरणातील नव्या तंत्रज्ञानाच्या प्रसाराचा, जग जवळ आले आहे ह्या संकल्पनेचा मला प्रत्यय आला.

मात्र ह्याच्या अगदी विरुद्ध अनुभव मला दिल्लीत आला. दिल्लीतील साई बाबा मंदिराजवळ अनेक अपंगांपैकी एक राणी. एका बांधकामावर काम करताना झालेल्या अपघातात राणीने पाय गमावला. आता जयपुर पायाच्या (कृत्रिम पाय) आधारामुळे ती चालू शकते. बहुराष्ट्रीय कंपनी आपली ऑफिस, कामगार, जागा

व पैसा जगभरात फिरवत रहातात. म्हणूनच कमीत कमी संरक्षण सुविधा व नुकसान भरपाई मिळणारी अशी अनेक अनियमीत बांधकामे दिल्लीसारख्या मोठ्या शहरामध्ये मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

राणी ही जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या भटक्यांपैकी एक आहे. ती जगण्यासाठी गावातून मुलांना घेऊन दिल्लीत येते. जागतिकीकरणाची मागणी व जागतिकीकरणाने दाखवलेल्या पैसा-सत्तेच्या मोहमयी स्वप्नांच्या मागे लोकं शहरात येतात. मात्र राणीसारखी लोकं या मोहमयी जाळ्याच्या बाहेरच रहातात. राणीच्या कृत्रिम पायामुळे तिला हिंडता-फिरता येत असले तरी त्यावर मर्यादा येतात.

जेव्हा राणी किंवा तिच्यासारख्या अपंग व्यक्ती साई बाबा देवळापाशी जमतात तेव्हा सामान्य लोकं त्याच्याकडे दयेच्या किंवा गरजवंत याच दृष्टीकोनातून पहातात. अपंग अगदीच उपाशी मरणार नाहीत इतपतच काळजी घेतली जाते. अपंग हे परावलंबी आहेत, त्यांना निवड करण्याची, स्वतःच्या आयुष्याला दिशा देण्याची क्षमता नाही असे सर्वसामान्यांना वाटते.

पुनर्वसनात राणीला लावण्यात आलेल्या पायामुळे तिच्यासारखे लोकं पुन्हा सर्वसामान्य कामे करू शकतात. मात्र या सगळ्या प्रक्रियेत वैद्यक शास्त्र अपंग व्यक्तींना रोगी असल्याप्रमाणे बघते. आम्ही वेगळे आहोत, आमच्यात कमी आहे, आणि वैद्यक शास्त्राच्या परिमाणांच्या अपेक्षांना अपुरे पडलो असल्याची जाणीव आम्हाला सतत दिली जाते.

समाजशास्त्रीय विचारधारेत याच्या बरोबर उलटे, शरीर-स्व या पलीकडे जाऊन अपंगत्वाचे विश्लेषण केले आहे. त्या विश्लेषणानुसार अपंगत्वाच्या प्रश्नांना सामाजिक कारणे आहेत. अपंगत्वाबाबत असणारे पूर्वग्रह व भेदभाव, कुठेही येण्याजाण्यात, पोचण्यात येणारे अडथळे, खुणांची (मुक्यांची) व ब्रेल भाषा समजणाऱ्या दुभाष्यांची कमी यामुळे प्रश्न निर्माण होतात. या सिद्धांताबाबत लिझ क्रो म्हणतात, मी अनेक वर्षांपुर्वी हे विश्लेषण शोधले आहे. माझ्या अडचणी या माझ्या शरीरामुळे नसून ज्या समाजात मी रहाते त्या समाजाने तयार केलेल्या भिंतीमुळे आहेत. महत्त्वाचा मुद्दा हा की जर समाजाने हे प्रश्न निर्माण केले आहेत तर समाज ते नष्ट करू शकेल. अगदी क्रांतीकारक कल्पना आहे ना!

अनेक अपंगांच्या हक्कांसाठीच्या चळवळीत हा सिद्धांत केंद्रस्थानी असल्याने त्यांना मोठ्या प्रमाणात राजकीय फायदाही झाला आहे. मात्र आरोग्याच्या स्त्री वादी दृष्टीकोनातून विचार

केल्यास आपण आपल्या शरीराचे करायचे काय हा प्रश्न उभा रहातो. सामाजिक सिद्धांतानुसार शरीर किंवा अपंगत्वाला नैसर्गिक किंवा जैविक दृष्टीकोनातून पाहिले जाते. आणि त्याबाबत होणारे भेदभाव ही सामाजिक क्रिया मानली जाते. सामाजिक सिद्धांत

शरीराकडे विशिष्ट नैसर्गिक घटना म्हणून पहाते. म्हणूनच हा सिद्धांत त्याची जबाबदारी पूर्णतः वैद्यक शास्त्र, वैदु किंवा श्रद्धेच्या आधारावर उपचार करणाऱ्यांवर सोपवते. आयुर्वेद, होमिओपॅथी, आधुनिक वैद्यक शास्त्र, किंवा श्रद्धेच्या आधारावर उपचार या सर्व विचारप्रणालीत शरीराकडे बघण्याचा दृष्टीकोन कोणत्याना कोणत्या सांस्कृतिक, वैद्यकीय व धार्मिक दृष्टीकोनावर आधारित आहे. या सगळ्यांचा अपंगत्वाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन मात्र समान आहे. त्यांच्या मते अपंग शरीर म्हणजे काहीतरी चूक-व्यंग आहे, सामान्य नसलेले, त्यावर काम करण्याची, त्यात काहीतरी बदल करण्याची गरज आहे. या लोकांच्या आदर्श शरीराबाबत स्वतःच्या अशा कल्पना असतात. त्यांना आमचे शरीर आदर्श बनवायचे असते. मात्र या आदर्शांशी आमची बरोबरी कधीच होणार नाही.

स्त्री म्हणून सौंदर्याच्या बदलत रहाणाऱ्या कल्पनांशी बरोबरी साधताना आपल्याला किती त्रास होतो ते आपण जाणतोच. गौरा रंग, सडपातळ बांधा, चाफेकळी नाक, मोंठे स्तन, डौलदार चाल अशा अनेक अपेक्षांना तोंड देता नाकी नऊ येते. देखरेखीखाली असणाऱ्या अपंग स्त्रियांची समाजाने ठरवलेल्या आदर्श शरीराशी बरोबरी साधण्याची धडपड ही यापेक्षा काही वेगळी नाही.

ही देखरेख सरकारी अनुदान किंवा मदत अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात असते. मात्र आम्हा अपंग स्त्रियांवर पाळत ठेवण्याचे सर्वव्यापक साधन म्हणजे आमच्यासाठी असणाऱ्या कल्याणकारी योजना. कशाकशावर म्हणून देखरेख ठेवली जावी? पैशांपर्यंत पोहोच, मदत, प्रवास, अगदी मासिक पाळी आणि तिच्याशी निगडित समस्यासुद्धा? अपंग स्त्रियांना आयुष्यातील प्रत्येक अंगामध्ये काही विशिष्ट पातळीवर देखरेख स्वीकारावीच लागते. ह्या बरोबरच कल्याणकारी व्यवस्थेत अपंगत्वाशी निगडित असणारे काही नियम उदा: जुळवून घ्या, उपयोगी पडा, कोणाला त्रास होणार नाही याची काळजी घ्या, हेही पाळावेच लागतात.

पाळत ठेवण्याच्या व शरीराला शिस्त लावण्याच्या या पद्धती जागतिकीकरणाने शोधल्या नसल्या तरीही त्या पद्धती जास्त प्रभावी होण्यासाठी मदत केली. आता अपंगांना संस्थामधून बंद करून ठेवण्याचे प्रमाण खूपच कमी असले तरीही सामाजिक नियमांच्या

अपंग स्त्रियांना काही विशिष्ट पातळीवर देखरेख स्वीकारावीच लागते. कल्याणकारी व्यवस्थेत काही नियम पाळवेच लागतात. उदा: जुळवून घ्या, उपयोगी पडा, कोणाला त्रास होणार नाही याची काळजी घ्या...

आधारे, विशिष्ट व स्थानिक (खाजगी दवाखाने, क्लिनक्स, जाहिराती) अशा असंख्य पध्दतीने अपंगांच्या आयुष्यावर नियंत्रण ठेवले जाते. गॅटच्या प्रभावाखाली कल्याणकारी आणि आरोग्य सेवांच्या खाजगीकरणातून आणि आंतरराष्ट्रीय मालकीकरणच्या

मार्गाने अपंगांचे स्वीकृत व्यवस्थापन उदा: आमच्यावरील उपचार, शिस्त लावणे, आमची काळजी याचा जगभरात प्रसार केला जातो. गॅटमुळे आलेल्या आंतरराष्ट्रीय नियमांनुसार आमच्या आयुष्याला दिशा दिली जाते. आम्ही त्याला विरोध करू शकतो पण ते पूर्णतः ते नाकारू शकत नाही. अपंगत्वाबद्दल असणाऱ्या विविध विचारधारा मांडल्यावर मला एक प्रश्न उपस्थित करायचा आहे.

अपंगत्वाच्या विविध घडणीत सत्ता (पॉवर)कशा पद्धतीने काम करते. आणि याबद्दल आपली स्त्रीवादी विचारधारा व ज्ञान आपली कृती कितपत बदलू शकते?

काळ आणि स्थानाच्या संदर्भात जागतिकीकरण : जागतिकीकरणामुळे वाढलेल्या गतीमानतेमुळे जग जवळ आले. या गतिमान जगात अपंग म्हणून आमचे स्थान कुठे आहे. जगाच्या एका टोकापासून दुसरीकडे पैसा हलवता येतो, काही सेकंदात माहितीचा प्रसार होता, आपण एकाच वेळी अनेक ठिकाणी उपस्थित राहू शकतो. मात्र याचा परिणाम सर्वत्र समान नाही. यात श्रीमंतांचे आयुष्य जास्त सुलभ झाले आहे. त्यांच्यावर स्थानाचे बंधन येत नाही. ते शाश्वत वर्तमानात जगतात. या विरुद्ध गरिबांची स्थिती ही कठीण, न बदलणारी, इतर प्रभावांपासून अलिप्त असल्याने काळावर त्यांचे नियंत्रण नाही.

अपंगांचे काय? या परिस्थितीत आमचे अवकाश तर अजूनच आक्रसते. आंढळेपणामुळे किंवा हालचाल करता येत नसल्याने काहींना मदतीची आवश्यकता असते. सार्वजनिक ठिकाणी लोकांच्या त्रासाला तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे अनेक अपंग स्त्रियांच्या वावरावर मर्यादा येतात. अनेक अपंग स्त्रिया, खासकरून शैक्षणिक अक्षमता असणाऱ्यांना संस्थांमध्ये भरती केले जाते. अनेकदा अपंग स्त्रियांसाठी शौचालयासारख्या मूळ सुविधांचा विचार होत नाही. अगदी या परिषदेचेच उदाहरण घ्या! आम्ही यात सहभागी व्हावे अशी मनापासून इच्छा असूनही येथे शौचालयाची पुरेशी सुविधा उपलब्ध नाही. अशा सगळ्या कारणांमुळे शारीरिक अपंगत्व असणाऱ्या स्त्रियांच्या हालचालींवर मर्यादा येतात.

तंत्रज्ञानातील विकासामुळे काही नवी क्षेत्रे-जागा निर्माण झाल्या

आहेत. अर्थात नेहमी नाही तरी बहुतांशी वेळेस पैसा असणाऱ्यांनाच या जास्त प्रमाणात उपलब्ध होतात. पण तरीही आम्हाला तंत्रज्ञानाचा फायदा होताना दिसतो. हिलरी लिस्टर या बहुविकलांग स्त्रीने तंत्रज्ञान व इच्छाशक्तीच्या जोरावर एकटीने शिडाच्या बोटीतून इंग्लिश खाडी पार केली. हा फार वैयक्तिक प्रयत्न होता.

या उलट बोस्निया या देशात सौर उर्जेचा वापर करून स्वस्त श्रवणयंत्रे निर्माण केल्याने अनेक स्त्रियांना ऐकू यायला लागले.

अनेक तंत्रज्ञाने उपलब्ध आहेत पण त्यामागचा हेतू काय ही शंका असल्याने तंत्रज्ञानाच्या निवडीबाबत आमच्या मनात नेहमी गोंधळ असतो. उदा: गर्भातील दोष शोधण्याचे व सदोष गर्भ नष्ट करण्याचे तंत्रज्ञान भारतातील अगदी छोट्या खेड्यातूनही उपलब्ध आहे. हे तंत्रज्ञान नक्की का विकसित झाले आहे? आम्हाला व्यंग असणारे मूलच नको आहे का? हिलरने शुद्ध वंशाच्या निर्मातीसाठी लाखो ज्यूंची कत्तल केली. त्याचाच हा नवा अविष्कार तर नाही? की अपंगांसाठी असणाऱ्या अपुऱ्या सुविधांमुळे लोक हा निर्णय घेतात? अशा वेळी तंत्रज्ञान आणि अवकाश (स्पेस) यापर्यंत कोण पोहोचू शकते हा प्रश्न हाताळायची गरज भासते. बाजारपेटीय अर्थव्यवस्थेत वैद्यक शास्त्र, तंत्रज्ञान व व्यापार (नफेखोरी) हातात हात घालू चालत असताना अपंग स्त्रिया अनेक जैव-नैतिक आव्हानांच्या भोवऱ्यात सापडतात. जागतिक पातळीवर वेगवेगळ्या संदर्भात याचा विचार करताना आमच्या आयुष्याची व्याप्ती वाढेल, आमची गतिशीलता वाढेल, विकसित पावेल की अपंगत्वाचा ठपका आल्याने भविष्यात आमच्या गतिशीलतेवर मर्यादा येतील? असा प्रश्न पडतो.

नफा हे एकच तत्त्व मानणाऱ्या जागतिकीकरणामुळे अपंग स्त्रियांची अवकाशेच नष्ट झाली आहेत. ही परिस्थिती भोपाळच्या रशिदा बी ने फार समर्पक मांडली आहे. ती म्हणते, भोपाळमध्ये तंत्रज्ञान अपयशी-अपुरे पडले आणि गॅस गळतीमुळे अनेकांची आयुष्ये कमी झाली. जे जिवंत आहेत त्यांची जगण्यासाठी धडपड चालू आहे. या घटनेनंतर जन्माला आलेल्या अनेक मुलांमध्ये जन्मतःच व्यंग आढळल्याने मुलांना जन्म द्यायचा की नाही याबाबत स्त्रिया सतत साशंक असतात. युनियन कार्बाईड कंपनीने मात्र जागतिकीकरणाचा फायदा घेऊन सोयीस्करपणे अंगकाढूपणा केला आहे. कंपनीने या घटनेमुळे अपंग झालेल्यांची, जे अजुनही याचे परिणाम भोगत आहेत, ज्यांची आयुष्ये नष्ट झाली या सगळ्यांची

अनैक तंत्रज्ञाने उपलब्ध आहेत पण त्यांच्या हेतूबद्दल आमच्या मनात शंका आहेत. उदा: गर्भातील दोष शोधण्याचे व सदोष गर्भ नष्ट करण्याचे तंत्रज्ञान नक्की का विकसित झाले आहे? आम्हाला व्यंग असणारे मूलच नको आहे का? की अपंगांसाठी असणाऱ्या अपुऱ्या सुविधांमुळे लोक हा निर्णय घेतात?

जबाबदारी टाळली.

देशाच्या सीमा, जमीन, पाणी, तेल यासाठी चालणाऱ्या युद्धांमध्ये आपण सगळेच जागतिकीकरणाचा हिस्सा होतो. सध्या जगात शस्त्र-अस्त्र अद्योग हा सगळ्यात जास्त नफा देणारा उद्योग आहे. अपंगत्वाचा उल्लेख होत नसला तरीही हा ह्या नफ्याचा अपरिहार्य परिणाम आहे. युद्धामध्ये तर अपंगत्व

येतेच पण शत्रूला नामोहरम करण्यासाठी पेरलेल्या सुरुंगांच्या स्फोटामुळे अनेक स्त्रिया व मुलांना आपले अवयव गमवावे लागतात. अतिरेकी किंवा सुरक्षा कर्मचाऱ्यांकडून होणाऱ्या बलात्कारामुळे स्त्रियांना केवळ शारीरिकच नाही तर मानसिक दुखापत होत असते. या धक्क्यातून सावरायला त्यांना खूप काळ लागतो.

जागतिकीकरणामुळे वेळ आणि स्थानाची संकल्पना आकसली आहे. याचा अपंगत्वावर भयानक किंवा परिवर्तनवादी अशा दोन्हीप्रकारे परिणाम होऊ शकतो.

जागतिकीकरणाचे जोरदार टिकतमक पण आवश्यक असे विवेचन करत असतानाच जागतिकीकरणाच्या नवउदारमतवादाचा आपल्या फायद्यासाठी उपयोग करता येऊ शकेल का याचाही विचार करता येईल का? अपंग व्यक्ती व अपंग स्त्रियांसाठी नवी संस्कृती, नवे लोक, नवे तंत्रज्ञान ..इ.शी ओळख (एक्सपोजर) या संदर्भात काही सकारात्मक शक्यता निर्माण होतील का?

विविध सीमा ओलांडताना

माझ्या अपंगत्वानंतर माझ्या शरीरात अनेक दृश्य-अदृश्य फरक झाले. चार वर्षांपूर्वी मला लकवा झाल्याने माझ्या शरीरातील अनेक भागातील संवेदना नष्ट झाल्या. मला हलता येत नव्हते. तोंड धुणे, संडासला जाणे अशा माझ्या अगदी खाजगी कामांमध्येही मला इतरांची मदत घ्यायला लागत होती.

माझ्या गावी म्हणजेच लिव्हरपूल येथे पूर्वी अपंगांना लागणाऱ्या वैयक्तिक मदतीसाठी (नर्स-आया) सरकारी सेवक असायचे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे या सेवा आता खाजगी कंपनी देतात. या कंपन्यांमध्ये जास्तकरून जगभरातील वंचित लोक काम करतात. यात फिलिपाइन्स, भारत, दक्षिण अफ्रिका सारख्या देशातून स्त्रिया, विद्यार्थी, कामाच्या, आसऱ्याच्या शोधात असणारे, विविध वंशी, विविध संस्कृतीतील, विविध सीमांपलीकडचे अनेकजण असतात. हे लोक आपल्या कुटुंबाच्या, मुलांच्या चांगल्या भविष्याच्या आशेने स्वतःच्या कुटुंबापासून दूर होतात. ज्या हाताने त्यांनी त्यांच्या मुलांना अंधोळ घातली त्याच हाताने त्या मला

आंधोळ घालतात. सेवेचे एक चक्र चालू होते. त्यांच्या देशात त्या शहरात राहत असतील तर त्यांच्या मुलांची देखभाल करायला त्यांना बाई लावावी लागत असेल. ती बाई यांच्याकडे काम करत असल्याने तिला तिच्या मुलांना त्यांच्या आजीकडे सोडून जावे लागत असेल. अशातन्हेने आम्ही सेवेच्या मोबदल्यात पैसा अशी एक साखळी निर्माण करतो. मात्र जसजसे या साखळीच्या टोकाकडे जाऊ तस तसा पैशाचा मोबदला कमी होतो. हा केवळ पैशाचा प्रश्न नाही. आंतरराष्ट्रीय देवाण घेवणीतील असमानतेतून माझ्यापर्यंत पोहोचलेल्या माझ्या सेवा कर्मचाऱ्यांसोबत माझी एक प्रकारे सांस्कृतिक देवाण घेवण होतो. हे नाते जास्तकरून नैतिकतेवर आधारित आहे. त्यातील औदार्य केवळ सहसंबेदना नसून एकमेकांमधील फरक, स्वतःला व

दुसऱ्यांना समजून घेण्याचा प्रयत्न असतो. या फरकांमुळे आपल्या अस्मिता नव्याने आकारण्यास मदत होऊ शकते. इतर वेळेस दोन अगदी विभिन्न असणाऱ्या व्यक्तीमत्वांना एकत्र आणण्यास जागतिकीकरण मदत करते. (शीलडूक आणि प्राइस २००५)

परंपरागत दृष्टीकोनातून सेवा हे स्त्रियांचे क्षेत्र मानले जाते. या सेवा कर्मचाऱ्यांच्या होणाऱ्या शोषणाबद्दल स्त्रीवादी चळवळने नेहमीच टीका केली. मात्र या सगळ्या प्रक्रियेत ज्यांना या सेवांची गरज आहे त्यांच्या गरजांचा फारसा विचार झाला नाही. आता जागतिकीकरणामुळे या सेवांची उपलब्धता मोठ्या प्रमाणात वाढली असली तरीही त्याचे खाजगीकरण झाले आहे. त्यामुळे एकीकडे एकमेकांसोबत देवाण-घेवणीची शक्यता वाढली असली तरीही दुसरीकडे सेवा घेणारा व सेवा देणारा दोघांच्याही शोषणाची शक्यताही वाढली आहे.

✧ एकीकडे सेवा घेणारा व सेवा देणारा दोघांच्याही शोषणाचा प्रश्न हाताळताना त्याचबरोबर अपंगत्वाला सामावून घेणाऱ्या आणि स्त्रीवादी राजकरणात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या शरीराबद्दलच्या जाणिवे आणि औदार्य यांना अबाधित कसे ठेवणार?

अस्मिता: स्त्री वाद अपंगत्वाचे प्रभावी स्पष्ट विश्लेषण करू शकतो असे अनेक अपंग स्त्री वादी मानतात. असे असले तरीही

सध्या चर्चेत असलेल्या तत्वज्ञानामुळे या दोन चळवळी एकत्र येण्यापेक्षा दुरावतात. तरीही अपंग स्त्रियांचे प्रश्न हाताळताना आरोग्य/ अनारोग्य, सामान्य शरीर/अपंग, आम्ही/ते.. अशा अनेक द्वैतवादांना सामोरं जावे लागते. हे द्वैतवाद अपंग स्त्रियांना अपंगत्व व स्त्रीवादी आरोग्य चळवळ दोघांपासूनही दूर ठेवतात. लीसा डेरीच यांच्या म्हणण्यानुसार, पाश्चिमात्यांच्या शरीराच्या स्वायत्त व स्व नियंत्रित संकल्पनेनुसार तुटक्या-फुटक्या अपंग

शरीराला दुरुस्त करून या संकल्पनेत आणण्याचा प्रयत्न होतो. अपंगत्वाच्या आगंतुक स्वरूपामुळे (मर्यादितपलीकडे जाऊन विचार करण्याच्या क्षमतेमुळे) ते सामान्य शरीराच्या भ्रामकतेबद्दल सहसंबेदनशीलता दाखवू शकते. तसेच सामान्य शरीर ही संकल्पना किती कालसापेक्ष आहे याची सामान्यांना

जाणीव करून देऊ शकते.

मात्र बहिऱ्या आणि अपंग स्त्रियांना ह्या मृगजळामागे जायचे नसेल, त्यांचा शरीराच्या स्वायत्त व स्वनियंत्रित संकल्पनेवर विश्वास नसेल तर त्यांना काही नवा मार्ग आहे का? उदार ज्ञानवादातून निर्माण झालेल्या निवड व हक्कांच्या संकल्पनांमुळे विविध हक्कांमध्ये स्पर्धा निर्माण होणार नाही ना अशी काळजी मला वाटते. उदा: वैयक्तिक हक्कांच्या आधारावर गर्भपाताच्या हक्काचा विचार करूया. आधी मांडल्या प्रमाणे वंशविच्छेदाच्या दृष्टीकोनातून विचार करता माझ्यासारख्या अपंग कार्यकर्तीला गर्भपाताचा हक्क योग्य काय हा प्रश्न पडतो? हक्काधारित विचारधारा काही वेळेस उपयोगी पडते, आवश्यकही असते. हे एक प्रभावी माध्यमही असू शकते व कृतीची एक रणनीती असू शकते. मात्र विविध परिस्थितींमधील फरकांचा विचार करता हक्काधारित विचारधारा हे अंतिम सत्य नाही, नसावे व असूही शकत नाही.

म्हणूनच माझा अखेरचा सवाल म्हणजे स्त्री वादी चळवळीला विनंतीवजा आन्धान आहे की,

तुमच्या अशाश्वत शरीराच्या संकल्पनेच्या बाहेर येऊन, आमच्या विरोधात संरक्षक भिंती तयार न करता, आम्हाला समजून घ्या व प्रतिसाद द्या. तसेच त्या त्या काळातील स्थानिक स्त्रीवादी चळवळीत आमचे स्वागत करा.

अमेरिकेतील नव उदारमतवाद, लोकसंख्या धोरण आणि नव अनुवांशिकता शास्त्र लेखिका - डोरोथी रॉबर्ट्स, रुपांतर - मेधा काळे

डोरोथी रॉबर्ट्स अमेरिकेतील नॉर्थवेस्टर्न विद्यापीठाच्या विद्या महाविद्यालयात प्राध्यापिका आहेत. प्रजनन, बालजन्म आणि संगोपनाशी निगडित लिंगभेद, वंशवाद आणि वर्णावादाच्या मुद्द्यांवर त्यांनी खूप लिहिलं आहे. 'काळ्या देहाचा अंतः वंश, प्रजनन आणि स्वातंत्र्याचा अर्थ' या पुस्तकाच्या त्या लेखिका आहेत. वेस्ट इंडिज, त्रिनिदाद, टोबॅगो इथे त्यांनी कुटुंब कल्याणाची धोरणे, लिंगभाव, लैंगिकता आणि एच आय व्ही/एड्स या विषयांवर संशोधन केलं आहे.

Population Control and Reproductives in U.S. Neo-liberalism या लेखामध्ये डोरोथी रॉबर्ट्स यांनी नव-उदारमतवादाची प्रक्रिया आणि त्या संदर्भामध्ये अमेरिकेतील लोकसंख्या धोरण आणि नव्याने विकसित होत असलेले प्रजनन - अनुवांशिकता शास्त्र यातले दुवे मांडले आहेत. प्रजननासंबंधी काळ्या वर्णाच्या स्त्रियांवरील नियंत्रणे आणि गोऱ्या स्त्रियांकडून असलेल्या विशिष्ट अपेक्षा ही दोन्ही तथ्ये नव उदारमतवादातून निर्माण झाली आहेत असं रॉबर्ट्स आपल्या लेखात मांडतात.

प्रजननाविषयीचे अभ्यास पाहता, कुणाला मुलं जास्त, कोणाला कमी याचा विचार करताना एकीकडे गरीब, गोऱ्या नसणाऱ्या स्त्रियांना मुलं जन्माला घातल्याबद्दल दंड करणारी लोकसंख्या नियंत्रणाची धोरणे आणि दुसरीकडे उच्चवर्गीय गोऱ्या स्त्रियांना मुलं व्हावीत यासाठी विकसित होणारी प्रजनन तंत्रं यातला

विरोधाभास समोर आणला जातो. परंतु प्रत्यक्षात मात्र ही दोन्ही धोरणे परस्परविरोधी नसून ती नव-उदारमतवादाच्या प्रक्रियांच्या गरजा पूर्ण करतात. लोकसंख्या नियंत्रण आणि जनुकीय तंत्रज्ञानातून सामाजिक समस्यांवरची जैविक, जीवशास्त्रीय उत्तरं/उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. आणि यातून स्त्रीवर प्रजनना संबंधीचे निर्णय लादले जातात आणि अनारोग्य व सामाजिक विषमतेचं दुखणं मात्र दुर्लक्षित राहतं.

गरीब, कृष्णवर्णीय (काळ्या) स्त्रियांना जास्त मुलं होतात व त्यातून गरीबी वाढते अशी लोकसंख्या नियंत्रणामागची विचारसरणी आहे. अर्थातच यातून दंडात्मक उपाययोजना आणल्या जातात. सामाजिक कारणं नाकारून वैयक्तिक वर्तणुकीवर दोषारोप केले जातात. सामाजिक कल्याणाची भूमिका झटकून मुक्त बाजारपेठेच्या तत्वज्ञानाचा पुरस्कार करणाऱ्या नव-उदारमतवादाच्या प्रक्रियेचं हे द्योतक आहे. मुलांच्या आरोग्याची जबाबदारी सरकारची नसून ती जन्माला घालणाऱ्या आयांची आहे असा विचार या नव्या जननशास्त्रातून पुढे येतो आहे.

एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच गरीब व अल्पसंख्य स्त्रियांच्या प्रजननविषयक निर्णयांवर नियंत्रण ठेवणारी धोरणे प्रचलित होऊ लागली. गरीब व काळ्या स्त्रियांना अशा दंडात्मक धोरणांचा विशेषकरून फटका बसतो. अमेरिकन संस्कृतीत काळ्या

लोकसंख्या नियंत्रण आणि जनुकीय तंत्रज्ञानातून सामाजिक समस्यांवरची जैविक, जीवशास्त्रीय उत्तरं/उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. आणि यातून स्त्रीवर प्रजनना संबंधीचे निर्णय लादले जातात. अनारोग्य व सामाजिक विषमतेचं दुखणं मात्र दुर्लक्षित राहतं.

स्त्रियांकडे बेजबाबदारपणे मुलं जन्माला घालणाऱ्या स्त्रिया अशाच पध्दतीने पाहिलं जातं. न्यायाधीश, कायदे करणाऱ्या व्यक्तींनाही काळ्या स्त्रियांना त्यांच्या प्रजननाबद्दल जास्तीत जास्त शासन व्हावं असं वाटतं. लोकसंख्या वाढ, पुनरुत्पादन हे ढासळत्या सामाजिक परिस्थितीस जबाबदार आहे या

विचाराला मान्यता मिळाल्यामुळे ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी सामाजिक परिवर्तनाची गरज वाटेनाशी होत आहे.

मोठया प्रमाणात होणारे बालमृत्यू हे सरकारी आरोग्यसेवेतील त्रुटीमुळे होतात का गरोदरपणी अमली पदार्थांचे सेवन केल्याने? अशासारखे वाद-विवाद वर्तमानपत्रांमधून सुरु आहेत. लहान मुलांसाठीच्या आरोग्यसेवांचा निधी/अनुदान बंद केल्याने मातामृत्यू न बालमृत्यूत वाढच होईल असा एक विचार मांडला जात असतानाच दुसरीकडे या त्रुटीकडे डोळेझाक करत बालमृत्यूचं अधिक प्रमाण हे गरोदरपण अंमली पदार्थांचे घेणाऱ्या व कमी वजनाची मुलं जन्माला घालणाऱ्या तरुण मुलींच्या समाजाचं द्योतक आहे असा प्रतिवाद केला जात आहे.

परंतु या वाद-विवादात वाढत्या बालमृत्यूंमध्ये प्रजननास हातभार लावणाऱ्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वाटा किती आहे हे कुणीच विचारात घेत नाहीये. गेल्या काही वर्षांत कमी वजनाच्या मुलांच्या संख्येत वाढ झाली आहे व याचं एक कारण म्हणजे आधुनिक तंत्राच्या मदतीने अनेक फलित अंडी गर्भाशयात रुजवून एकाच वेळी अधिक अपत्यांना जन्म देण्याच्या जोखमीच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे. परंतु अशा मुलांना जन्माला घालण्याचा निर्णय घेणाऱ्या उच्चभ्रू स्त्रियांना कसलंच शासन किंवा मानहानी सहज करायला लागत नाही. परंतु मुलांना इजा होऊ नये यासाठी प्रयत्न

करणाच्या पण अंमली पदार्थांचं सेवन करणाऱ्या गरीब स्त्रिया मात्र हा रोष पत्करतात.

नव उदारमतवादाच्या प्रक्रियेत कल्याणकारी सेवा-सुविधा सरकारची जबाबदारी न राहता कुटुंबाचा किंवा वैयक्तिक प्रश्न बनवल्या गेल्या. सर्व व्यक्ती स्वतःच्या गरजा पूर्ण करतील व सरकारी

अनुदान/निधी थांबवला जाईल. अशा प्रकारची स्वतःचा मालकी ताबा असणारा समाज (Ownership Society) हे नव्या अमेरिकी समाजाच चित्र बुश प्रशासन मांडत आहे. एकीकडे गरीब कुटुंबांना मिळणाऱ्या सेवा कमी करतानाच गरीब स्त्रियांच्या आयुष्यावर मात्र नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. कल्याणकारी योजना या अनुदान देणाऱ्या योजना न राहता वैयक्तिक वर्तणुकीत बदल घडविणारे, सरकारी लाभांना पात्र ठरविण्यासाठी गरीब अविवाहित मातांच्या लैंगिक, विवाहविषयक आणि प्रजननासंबंधीच्या निर्णयांवर नियंत्रण ठेवणारे कार्यक्रम बनले आहेत.

समाजाच्या रचनेतील विषमतेवर वैयक्तिक/व्यक्तिगत उपाय आणि गरीब, वंचित समाजाचं शिक्षांच्या आधारे नियंत्रण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. या संपूर्ण साखळीच्या दुसऱ्या टोकाला जननसंबंधी 'योग्य' निर्णय घेणाऱ्या स्त्रिया आहेत. कोणतेही जनुकीय दोष टाळणं आणि हवे ते जनुकीय गुण/ट्रेट्स निवडणं हे तंत्रज्ञानामुळे शक्य झालं आहे. अशा पद्धतीने निवड करण्याची क्षमता असणाऱ्या या प्रजनन तंत्रज्ञानाला रिप्रोजेनेटिक्स म्हणजेच 'प्रजनन अनुवंशिकता शास्त्र' म्हणतात.

डाऊन सिन्ड्रोम किंवा खुजेपणासारख्या जनुकीय दोषांची तपासणी करण्यासाठी गरोदर स्त्रियांच्या प्रसवपूर्व चाचण्या सर्रासपणे केल्या जातात. अशा चाचण्या गरोदरपणातील तपासण्यांचा एक भाग बनल्या आहेत. आणि अनेक गरोदर स्त्रियांना या चाचण्या जबाबदार मातृत्वासाठी, जबाबदार आई होण्यासाठी आवश्यक वाटू लागल्या आहेत.

जबाबदार व स्वावलंबी (स्वायत्त) नागरिकाची - असा नागरिक जो सरकारी सेवांवर हक्क सांगत नाही, स्वतःच्या निर्णयांच्या आधारे स्वतःची काळजी घेतो अशा नव उदारमतवादी खाजगीकरणावर विश्वास असणाऱ्या नागरिकाची निर्मिती करण्यासाठी तर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होत नाही ना? मुलांची आजारपणं आणि अपंगत्व हा अशा मुलांच्या आयांनी योग्य जनुकीय निर्णय न घेतल्याचा परिणाम आहेत असा विचार हे नव

'जनुकीय दोषांची/आजारांची शक्यता माहित असतानाही पालक अशी मुलं जन्माला घालतात. जनुकीय दोष असणाऱ्या मुलांसाठी असणाऱ्या काळकाळी टीजनांसाठी जास्त काळ अशाटला तुम्ही तयार आहात का?' अशी विद्यादसवणी मूळ धरत आहे.

अनुवांशिकताशास्त्र मांडतं. अशा प्रकारच्या 'चुका' करणाऱ्या व्यक्ती सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यासाठी अपात्र ठरतात.

'जनुकीय दोषांची/आजारांची शक्यता माहित असतानाही पालक अशी मुलं जन्माला घालतात. जनुकीय दोष असणाऱ्या मुलांसाठी असणाऱ्या सरकारी

योजनांसाठी जास्त कर भरायला तुम्ही तयार आहात का?' अशी विचारसरणी मूळ धरत आहे. परिणामी, आधुनिक जनुकीय तंत्रज्ञानाचा विकास व प्रसार आणि सार्वजनिक आरोग्यसेवांचा लाभ परस्परविरोधी आहेत.

सार्वजनिक आरोग्यसेवांवर विपरित परिणाम करण्याची आणि स्त्रियांच्या प्रजननविषयक निर्णयांवर नियंत्रण आणण्याची क्षमता असणाऱ्या या आधुनिक शास्त्रावर कोणत्याही प्रकारचं सरकारी नियंत्रण नाही. उलट या शास्त्राचे उद्गाते असं शास्त्र स्त्रियांच्या प्रजनन स्वातंत्र्याचा आविष्कार असल्याची भाषा बोलतात. होणाऱ्या अपत्याचं लिंग, इतर स्वभावगुण निवडण्याची क्षमता हा प्रजनन अधिकारांचा/प्रजननविषयक निवडींचा एक भाग असल्याचं बोललं जातं.

वंचित आणि परीघावरच्या स्त्रियांच्या प्रजननावर नियंत्रण आणि उच्चवर्गातल्या स्त्रियांसाठी अनुवांशिकताशास्त्र या दोन्हीमध्ये स्त्रियांवर प्रजननविषयक जबाबदाऱ्या, कर्तव्यं टाकली जातात आणि आजारपण व सामाजिक विषमतेसाठी खाजगी, वैयक्तिक उत्तरं शोधली जातात. अपुऱ्या आरोग्यसेवा, घरामध्ये कामाची असमान विभागणी आणि असेच इतर भेदाभेद आपल्या प्रजनन अधिकारांवर गदा आणत आहेत. एकत्र येऊन त्यांच्याविरुद्ध लढा देण्याऐवजी जनुकीय तंत्रज्ञानाचा व्यवसाय स्त्रियांना एकमेकींच्या विरोधात उभं करत आहे. उच्च वर्गातल्या स्त्रियांना आजार, अपंगत्व आणि संतानहीनतेवर कुशल तंत्रज्ञान सहजपणे उपलब्ध होत आहे. यामुळे सामाजिक विषमतेच्या तसंच पुरुषांच्या तुलनेत त्यांच्या स्वतःच्या दुय्यम दर्जाबद्दलही कुठलीही संघटित कृती करण्याची प्रेरणा हिरावून घेतली जात आहे. सामाजिक समस्यांना आधुनिक प्रजनन तंत्रज्ञानाच्या साह्याने उत्तरं शोधण्याची उच्च वर्गातील स्त्रियांची वाढती गरज त्यांना सामाजिक कल्याणापासून दूर नेत आहेच. पण खाजगीकरण आणि भांडवलवादाकडे होत असणारा या नव उदारमतवादी प्रवासात वंचित स्त्रियांच्या सोबत राहण्यापासूनही रोखत आहे.

*****

इथून पुढे काय करायचं?

लेखिका - कमला भसीन, अनुवाद - उज्वला मेहेंदळे

कमला भसीन गेल्या ३० वर्षांहून जास्त काळ शिक्षण, विकास, लिंगभाव आणि स्त्रियांच्या प्रश्नांवर काम करत आहेत. सध्या त्या संगत या प्रशिक्षण केंद्रासोबत काम करत आहेत, जागोरी या स्त्रियांच्या संसाधन केंद्राच्या च्या सक्रीय सदस्या आहेत. देशात तसंच आंतर-राष्ट्रीय पातळीवर त्या लिंगभावाविषयी स्त्रिया आणि पुरुषांसोबत त्या प्रशिक्षण घेतात. अनेक स्त्री संघटनांच्या त्या विश्वस्त आणि संस्थापक सदस्या आहेत.

त्यांनी कार्यकर्त्यांसाठी विविध विषयांवर पुस्तकं लिहिली आहेत. त्यांनी चळवळीची गाणी आणि लहान मुलांसाठी गाण्याची पुस्तकंही लिहिली आहेत. प्रशिक्षणे तसंच बैठकांमध्ये खड्या आणि मोकळ्या आवाजात त्यांनी गायलेली गाणी ही त्यांची खास ओळख म्हणता येईल. स्त्रिया आणि आरोग्य परिषदेच्या समारोप सत्रात त्यांनी केलेलं हे भाषण.

संगत (Sangat - South Asian Network of Gender Activism and Trainers) आणि जागोरी या दोन्ही संस्थांच्या शुभेच्छा तुमच्यापर्यंत पोहोचवते. मी या दोन्ही संस्थांद्वारे काम करते. आजचा दिवस संकलनाचा, सारांशरूपानं गोष्टी अधोरेखित करण्याचा, एकत्रित करण्याचा आहे. मी देखील हेच करणार आहे. मी नवीन काहीच सांगणार नाहीये. गेल्या पाच दिवसात आणि गेल्या पाच दशकात जाणवलेले मुद्दे मी तुमच्यासमोर मांडणार आहे. आधीच सांगितलेल्या चांगल्या गोष्टींनुसार आपण कृती करणं अधिक महत्त्वाचं आहे असं मी मानते.

सर्वात प्रथम ही पृथ्वी जिवंत ठेवणाऱ्या, माणसामाणसातली आशा तेवत ठेवणाऱ्या लाखो सर्वसामान्य लोकांना - स्त्रियांना आणि पुरुषांना आपण सलाम करूया. त्यांची आठवण जागवून, त्यांचं महत्त्व स्मरूया. या देशाचे लोक, दलित, कष्टकरी जाती वर्ग आणि वंश मला येथे अभिप्रेत आहेत. झापाटिस्तास, चिपको आंदोलनातल्या स्त्रिया, भोपाळ आणि मिनात्मा येथील कार्यकर्त्या, गणशास्त्रो केंद्रात काम करणारे स्त्री पुरुष, बांग्लादेशातील नवकृषी आंदोलनकर्ते, 'माझ्या अंगणात नाही' आणि 'माझ्या नावाने नाही' या घोषणा देणाऱ्या अमेरिकेतल्या स्त्रिया, या सर्वांचे आपण स्मरण करूया. प्रशांत महासागर, आशिया, दक्षिण अमेरिका आणि आफ्रिका येथील लोकांच्या लढ्यांचे/आंदोलनांचे आपण स्मरण ठेवूया.

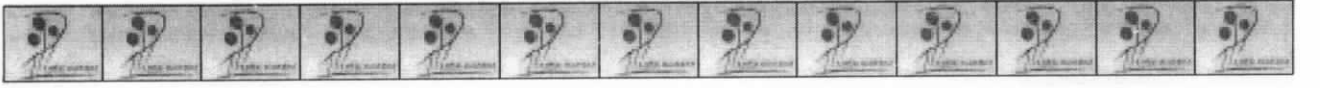
हे सर्व लोक खऱ्या अर्थाने वैश्विक नागरिक आहेत. या पृथ्वीकडून ते जे काही घेतात, त्यापेक्षा कितीतरी पटीनं अधिक ते तिला संपन्न करत असतात. त्यांच्या वापरापेक्षा अधिक ते निर्माण करतात. जगाच्या उत्तर पट्ट्यामध्ये राहणाऱ्या बहुतांश सुशिक्षित, वैज्ञानिक दृष्टीकोन बाळगणाऱ्या, विकसित २०% लोकांसारखे हे लोक पृथ्वीच्या संसाधनांची नासधूस करत नाहीत किंवा प्रदूषणही

करत नाहीत. या उत्तर पट्ट्यातल्या पृथ्वीच्या रहिवाशांना मी श्रीमंत म्हणत नाही तर 'हावरे श्रीमंत' हे नाव त्यांना अधिक शोभून दिसेल. आणि माझ्या वैयक्तिक जीवनशैलीचा विचार करता मला कबूल करावेच लागेल की मीदेखील उत्तर पट्ट्यातील रहिवासी आहे आणि मला त्याची प्रचंड लाज वाटते.

तुमच्यापैकी प्रत्येकालाच मी सलाम करते कारण माझ्या दृष्टीने तुम्ही सर्व विशेष नागरिक आहात. कारण तुम्ही फक्त स्वतःपुरते जगत नाही. कुठल्या तरी सामाजिक हितासाठी, लढ्यासाठी तुम्ही जगता. नव उदारमतवादी, नव कर्मठवादी आणि नव साम्राज्यवादी कल्लोळामधले तुम्ही सर्व, बेट्टसी हार्टमनच्या शब्दात सांगायचं तर चेतावणी देणारी, जिवंत, सर्जनशील स्फुल्लिंगे आहात.

मी तुम्हाला आणि तुमच्यासारख्याच जिवंत मनांना सलाम करते कारण तुम्ही सर्वांनीच ही पृथ्वी सचेतन ठेवली आहे. जगामध्ये जर आज आशा शिल्लक असेल तर ती केवळ तुम्ही सर्वांनी 'दुसरा काही पर्यायच नाही' या विचारसरणीपुढे मान तुकवली नाहीत म्हणूनच आहे. TINA (There Is No Alternative) ही ती आजारी विचारसरणी. पण तुम्ही सर्वांनी ही विचारसरणी झुगारून यापेक्षा वेगळ्या जगाची स्वप्न पाहून ती खरी करण्यासाठी सतत संघर्ष केलात.

तुमच्या आणि त्यांच्या स्वास्थ्यापेक्षा, सुखापेक्षा तुमची जीवन जगण्याची ऊर्मी सहस्रपटीनं अधिक आहे. आपण लावलेल्या झाडांची फळे आपल्याला चाखायला मिळतील किंवा नाही असले कुठलेही हिशेबी विचार न करता सरळ झाडं लावणारी तुम्ही माणसं आहात. जनआरोग्य सनदेतील एका विचाराची मला इथे आठवण होत आहे आणि तो विचार मी आपल्यासमोर मांडते. सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचं अधिष्ठान असणाऱ्या या जगात शांती नांदत असेल. कुठल्याही संस्कृतीच्या, लिंगाच्या, आर्थिक किंवा सामाजिक स्तरातल्या लोकांचा इथे आदर होईल आणि त्यांना

त्यांचे आरोग्यविषयक अधिकार मिळून आयुष्य, निसर्ग आणि जीवनातील वैविध्याचा आनंद घेता येईल. सर्वांथानं जीवन साजरा करता येईल.

इक्वेडोर येथे जुलै २००५ मध्ये झालेल्या दुसऱ्या जन आरोग्य संसदेत मांडला गेलेला मुद्दा मी आपल्यासमोर ठेवते. जगातल्या अनेक लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा खालावत चालला आहे याचे आम्हाला मनस्वी दुःख आहे आणि ज्या नव उदारमतवादी धोरणांमुळे हे घडते

हे त्याच्या विरोधात आम्ही जाहीर भूमिका घेतो. जी -८ देशांमुळे लादल्या गेलेल्या नव उदारमतवादी धोरणांमुळे जगातली संपत्ती दक्षिणेकडून उत्तरेकडे, गरीबांकडून श्रीमंतांकडे आणि सार्वजनिक क्षेत्राकडून खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित होत आहे. युद्ध आणि व्यवसाय संघर्षांचे बळी, गरीब आणि देशी लोक देशोधडीला लागत असताना औद्योगिक क्षेत्रातील नफा मात्र वेगानं वाढत चालला आहे. ठराविक आर्थिक आणि राजकीय धोरणांमुळे आरोग्य क्षेत्रातील विषमता वाढली आहे. पण टाळण्यायोग्य आजार आणि मृत्यूच्या या मुळातल्या कारणांबाबत सध्याची धोरणे वा उपक्रम प्रभावीपणेकाहीच करू शकत नाहीत. सर्व अधिकृत आरोग्य व्यवस्थांनी अल्मा आटाचा विश्वासघात केला आहे. तरी देखील या प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये आरोग्य क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांनी जगभर विविध वस्त्यांमध्ये प्रकल्प राबवून अल्मा आटा जिवंत ठेवण्याची पराकाष्ठा केली आहे. सम्यक प्राथमिक आरोग्य सेवेचं अस्तित्व फार कमी ठिकाणी आढळून येतं आणि आरोग्यसेवेकडे फार क्वचितच सामूहिक, सामाजिक जबाबदारी म्हणून पाहिलं जातं.

नव उदारमतवादी धोरणांतर्गत आरोग्याचे अधिकार नसतात, वंशवादाला खतपाणी घातलं जातं, स्त्रियांचा दडपशाही अधिकच भेसूर आणि गहिरी होते. सर्वच क्षेत्रात एककपणाची, एकटं पाडलं जाण्याची प्रक्रिया गतिमान होते. पर्यावरणाचा न्हास ही जनरीत बनते, कष्टकऱ्यांचे हक्क आणि अधिकार संपुष्टात येतात आणि मोठ्या कंपन्यांच्या अधिकाधिक नफा मिळवण्याच्या वृत्ती व धोरणांना युद्धे खतपाणी घालतात. जगातील सरकारे, जागतिक आरोग्य संघटना, द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय यंत्रणा, या सर्वांवर या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या धोरणांचा पगडा असतो.

जगात सर्वत्र आढळून येणारी माणसाची हाव आणि नफ्यावर आधारित अर्थव्यवस्थाच लोकांना चांगले आरोग्य मिळवण्याला सर्वांत मोठा अडथळा आहे. लक्षावधी लोकांसाठी ही आर्थिक व्यवस्था मृत्यूचा भीषण सापळा ठरत आहे. सर्व समस्यांचं जनकत्व

अमेरिकेच्या अनेक कृष्णवर्णीय भगिनींनी सांगितलं की या आर्थिक व्यवस्थेमुळे अमेरिकेत त्यांची स्वरूप परवड शाली आहेत. ही व्यवस्था अमेरिकेत आणि युरोपमध्ये जर काम धंदा, माणसाचं स्वास्थ्य आणि सन्मान देऊ शकत नसेल तर आमच्या समस्या ती कशी सोडवू शकेल?

या आर्थिक व्यवस्थेकडेच जातं. या प्रचलित आर्थिक व्यवस्थेमुळेच युद्धं घडतात. अनेक मूलतत्त्ववादी आणि दहशतवादी

प्रवृत्तींची मुळं या आर्थिक व्यवस्थेतच दडलेली आहेत. अनेक अर्थानी जगातील पुरुषसत्ताक विचारांचंही जनकत्वही या व्यवस्थेकडेच आहे. खाजगी मालमत्तेबरोबरच, वर्ग आणि पुरुषसत्तेचा उगम झाला असे प्रतिपादन करणारा एंगेल्स आठवा. माझ्या मते जगातील सर्वांत मोठा दहशतवाद हा

बाजारी व्यवस्थेचा आहे. मूलतत्त्ववादातला सर्वांत भयानक प्रकार म्हणजे नव उदारमतवादी आणि नव साम्राज्यवादी प्रवृत्ती.

अमेरिकेच्या स्वप्नाने (अमेरिकन ड्रीम) लक्षावधी लोकांच्या दुःस्वप्नांना जन्म दिला आहे. या पृथ्वीच्या लुटमारीसाठी, तिसऱ्या जगाच्या, कष्टकऱ्यांच्या, जाती आणि वर्गांच्या आणि स्त्रियांच्या न्हासासाठी हावरट श्रीमंत देशांचे राहणीमान जबाबदार आहे.

अमेरिकेच्या आमच्या अनेक कृष्णवर्णीय भगिनींनी आम्हाला सांगितलं आहे की या आर्थिक व्यवस्थेमुळे अमेरिकेत त्यांची आणि एकूणच कृष्णवर्णीयांची काय आणि कशी परवड झाली आहे. संपूर्ण पूर्व युरोपला या व्यवस्थेनं कसा तडाखा दिला हे देखील आम्हाला समजलं आहे. ही व्यवस्था अमेरिकेत आणि युरोपमध्ये जर नोकरी/काम धंदा, माणसाचं स्वास्थ्य आणि सन्मान देऊ शकत नसेल तर आमच्या समस्या ही व्यवस्था कशी सोडवू शकेल?

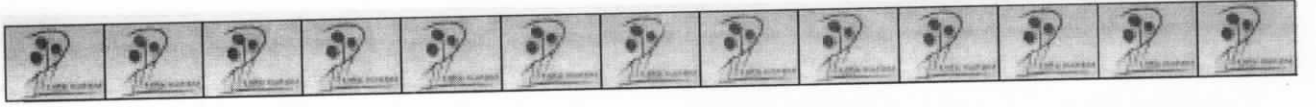
जगातल्या काही जणांच्या हावरट प्रवृत्तींवर आधारित विकासाच्या प्रक्रियेमुळे जगण्याच्या विरोधातच युद्ध पुकारलं गेलं आहे. आपल्या सभोवतालात, दैनंदिन जीवनात प्रचंड हिंसा ठासून भरलेली असून कलुषित, प्रदूषित वातावरणानं आपल्याला घेरलेलं आहे. जगातील अनेक स्त्रिया, मुले व पुरुषांसाठी सर्व जीवनकालच एक युद्धकाळ बनला आहे. त्या सर्वांना कुठलंही स्वास्थ्य नाही, शांती नाही नशिबी फक्त अस्वास्थ्यच आहे.

शरीर आणि मन, राजकारण आणि अर्थकारण

शास्त्र आणि तंत्रज्ञान, धर्म आणि शिक्षण

आरोग्य व्यवस्था आणि उपचारकर्ते काहीच निरोगी नाही.

आजच्या जगात कुठलीही नाती निरोगी नाहीत. मुले आणि आई वडील, नवरा बायको, कुठलीच नाती याला अपवाद नाहीत. सत्ता नफा आणि पुरुषसत्ताक व्यवहारांनी सर्व गोष्टींचा नास केला आहे आणि जगाला सर्वनाशाच्या उंबरठ्यावर आणून ठेवलं आहे. आपण तोंड देत असलेल्या समस्यांचा हा गाभा आहे असं मला वाटतं.

हाव आणि नफ्यावर आधारित हे संपूर्ण रचना उलथून टाकल्याशिवाय दर्जेदार जीवन आणि आरोग्य दोन्ही शक्य नाहीत.

हे लक्षात ठेवणं गरजेचं आहे की लोकांचं आरोग्य हे त्यांना उपलब्ध असणाऱ्या अनेक गोष्टींवर अवलंबून असतं. त्यांना जमीन आणि पाणी; शिक्षण व नोकऱ्या; घरकुलं आणि निर्णय घेण्याचे अधिकार आदी गोष्टी उपलब्ध असल्याशिवाय त्यांना आरोग्य तरी कसे मिळावे? आपल्या संसाधनांवरचं नियंत्रण, त्यांच्यावरचा ताबा आपल्या सरकारांच्याच हातून सुटत चालला आहे. संसाधनं आणि निर्णयंवर अधिराज्य आता बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचं असतं.

जगातील परीघावरच्या सर्व समूहांसाठी आणि देशांसाठी समता आणि न्याय, सत्ता आणि नियंत्रण हे कळीचे मुद्दे काल होते आणि आजही तेच आहेत. सध्याच्या व्यवस्थेमध्ये, विकासाच्या ढाच्यात सर्वांसाठी समान भविष्य, सर्वांसाठी आरोग्य या संकल्पना साकार होणं शक्यच नाही.

गौतम बुद्धाच्या लहानपणीची एक गोष्ट सद्यस्थितीवर बरंच अर्थपूर्ण भाष्य करते. सिद्धार्थ तेव्हा बारा वर्षांचा होता. आकाशातून एक सुंदर पक्षी खाली पडताना त्याने पाहिला. तो धावतच त्या पक्षापाशी गेला आणि त्यांच्या लक्षात आलं की पक्ष्याला बाण लागला होता. तो घायाळ पक्ष्याला घरी घेऊन आला आणि त्यांनी त्या पक्ष्याची काळजी घ्यायला सुरुवात केली. त्याचा चुलतभाऊ त्याच दरम्यान घरी धावत आला आणि सिद्धार्थला म्हणाला, हा पक्षी माझा आहे. तो मला परत दे. सिद्धार्थने विचारणा केली की तो पक्षी त्याचा कसा? तो म्हणाला की त्यानेच त्याला बाण मारून खली पाडलं आणि म्हणून तो त्याचा. भाऊ काय म्हणत आहे हे सिद्धार्थच्या लगेच लक्षात आलं पण त्यामागचा विचार त्याला आवडला नाही. काही वेळ विचार करून ते म्हणाले,

तुला या पक्ष्याला मारायचं होतं म्हणजे या पक्ष्याचा तू शत्रू आहेस. शत्रूच्या ताब्यात मी याला कसं देऊ? माझं या पक्ष्यावर प्रेम आहे. तो जगावा असं मला वाटतं आणि म्हणूनच तो माझा आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे हस्तक बुद्धांच्या चुलतभावासारखे आहेत. नजिकच्या नफ्यासाठी ते

कुठल्याही गोष्टीला गोळी मारायला कमी करणार नाहीत. नफ्यासाठी ते समृद्ध शेतांची गोल्फ खेळायची मैदाने बनवतील, समुद्रांचा ताबा घेऊन जलसंपत्तीची लुटमार करतील, अतिरिक्त खतांचा वापर करून जमिनींचं रुपांतर विषाच्या विस्तीर्ण वाफ्यांमध्ये करतील. नफ्यासाठी ते पेप्सी, कोक, सिगारेट्स, शस्त्रात्रे आणि अश्लीलता

देखील वितील. जगातले सर्व शेतकरी, कष्टकरी, कारागीर, मच्छीमार, आदिवासी, देशी रहिवासी गौतम बुद्धांसारखे आहेत. कारण निसर्गाबरोबर या सर्वांचं प्रेमाचं नातं आहे. त्यांची आयुष्यं निसर्गासमवेत जोडलेली असल्यामुळे निसर्गासोबत त्यांचं आपुलकीचं, संवर्धनाचं नातं आहे.

माझ्या लेखी आधुनिक जगत गर्भ स्त्रीचा आहे म्हणून गर्भपात करणारे आरोग्यक्षेत्रातले लोक बुद्धांच्या चुलतभावासारखे आहेत. जगातील पुरुषी सामर्थ्याचं, बुश यांच्यासारख्या जीवनविरोधी विचारधारेचं प्रतिनिधीत्व हा चुलतभाऊ करतो. बुद्ध आपल्याला भविष्याचा रस्ता दाखवतात. माझ्या मते हाच एकमेव भविष्याचा रस्ता आहे. स्त्री तत्त्वांवर आधारित, प्रेम, आपुलकी, ममत्व, जोपासना यांना जवळ करणारा हा रस्ता आहे.

इथून पुढे आपण काय करायचं? या विषयावर बोलायला मला सांगितलं आहे. आपल्याला अनेक ठिकाणी जायचंय, अनेक गोष्टी करायच्या आहेत. जिथे पाहोचायचं आहे अशा १५ स्थळांची यादी माझ्याकडे आहे. आणि या ठिकाणांना प्रवास करणारी मी एकटीच नाही. तुम्हीही माझ्यासोबत आहात.

सर्वात प्रथम आपण जिथून आलो, जिथे प्रारंभ केला, तिथे आपण सर्वांनी गेलं पाहिजे. कारण आपल्यापैकी बहुतेकांनी कुठल्यातरी कामाची काळजीपूर्वक निवड करून जगात ठिकठिकाणी वास्तव्य केलं आहे. आपण सगळ्यांनी आपापल्या कामांकडे ताजं तवानं होऊन, नवचैतन्यानं अधिक सजग, सबल होऊन परतलं पाहिजे. या वाटचालीत कमावलेल्या ज्ञानाच्या, दृष्टीच्या आधारे आपण आपल्या कामांकडे परत वळलं पाहिजे. त्या कामांचा चौफेर विचार करून आपापलं परीक्षण केलं पाहिजे.

मी स्त्रीवादी विचारसरणीची असल्यामुळे वैयक्तिक पासूनच सुरुवात करते. इथून परत जाऊन आपल्यापैकी प्रत्येकानं आपली संस्था सरकारी/नोकरशाही प्रवृत्तीची बनून लोकशाही बाण्याच्या विरोधात प्रवास करत नाही ना, अधिकारांच्या उतरंडीच्या सापळ्यात अडकत चालली नाही ना याची खातरजमा केली पाहिजे. आपल्या उपक्रमांचं वर्गीकरण लिंगभेदावर

आधारित होत नाही ना हे पाहिलं पाहिजे. लिंगभेद याचा अर्थ स्पष्ट करते की हळू हळू आपण पुरुषसत्ता, स्त्रीवाद, व्यवस्थेमधला, रचनेतला हिंसाचार, शोषण हे शब्दप्रयोग करणं टाळत तर नाही ना? आपण हे पहायला हवं की आपली संस्थात्मक जीवनशैली पंचतारांकित तर बनत चालली नाही ना? कारण प्रत्येक

आपली अंधशात्मक जीवनशैली पंचतारांकित तर बनत चालली नाही ना? कारण प्रत्येक तांच्याबद्दीबद्द ज्या लोकांसाठी आपण काम करतो, ज्यांच्या नावाने आज आपण इथे उभ्या आहोत, त्यांच्या न्याय आणि समतेपासून आपण अधिकच दूर जात आहोतो.

ताच्याबरोबर ज्या लोकांसाठी आपण काम करतो, ज्यांच्या नावाने आज आपण इथे उभ्या आहोत, त्यांच्या न्याय आणि समतेपासून आपण अधिकच दूर जात असतो.

सत्तेतील लोकांना, आर्थिक सहाय्य करणाऱ्यांना खूष ठेवण्यासाठी आपली भाषा दिवसेंदिवस सपक, गुळमुळीत, सत्वहीन बनत चालली नाही ना याकडे आपण लक्ष द्यायला हवं. आपलं विश्लेषण भेदकच राहिलं पाहिजे, ते स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातलं, लोकांच्या आणि महिलांच्या दृष्टीकोनातूनच केलेलं असलं पाहिजे. वर्ग, जात आणि वंश, उत्तर दक्षिण, शारीरिक आणि इतर असहाय्यता, ✧ बाकीच्या आर्थिक आणि अन्याय्य रचनांच्या संदर्भातच लिंगभावाचा आपण विचार करायला हवा.

आपण काळजी घ्यायला हवी की प्रदूषित, घाणेरड्या, जीवनविरोधी असणाऱ्या छोट्या छोट्या ओढ्यांमध्ये आपण लोटले जाणार नाही. आपण मुख्य प्रवाहातच गेलं पाहिजे. तो प्रवाह शुद्ध करायला आणि आपल्या बाजूला वळवायला हे करणं भाग आहे.

आपापल्या कामांकडे परतून आपण ही देखील खात्री केली पाहिजे की अर्थशास्त्र आणि संस्कृती या दोन पायांनी आपण चालतो आहोत ना? मला वाटतं की आपल्यापैकी अनेकांनी अर्थशास्त्र, पुरुषसत्तेचा भौतिक पाया, राजकीय अर्थव्यवस्था, स्त्रियांविरोधातील हिंसा आणि मूलतत्त्वादाबद्दल बोलणंच सोडून दिलं आहे. संतुलित दृष्टीकोनाची आज गरज आहे.

यानंतर आपण भूमातेकडे, आपलं संवर्धन करणाऱ्या, आपल्यावर माया करणाऱ्या पृथ्वीकडे गेलं पाहिजे. पुन्हा एकदा अस्तित्वात असण्याची, जगण्याची, परस्पर अवलंबित्वाची, एकमेकांशी कुठल्या तरी धाग्यानं जोडलेलं असण्याची, निसर्गातल्या विविधतेची तत्त्वं आत्मसात करण्यासाठी आपण परत एकवार पृथ्वीकडे वळलं पाहिजे. तिच्याकडे जायचं कारण तिला जोपासना कशी करायची, वेदनेवर फुंकर कशी घालायची हे सर्व माहित आहे. पाब्लो नेरुदा यांच्या शब्दात सांगायचं तर 'सर्व फुलं ते नष्ट करू शकतात पण वसंत ऋतुचं आगमनाने कदापिही थांबवू शकणार नाहीत'. ती सांगते 'सूर्याला झाकोळण्याइतका मोठा तळवा कुणाचाच नाही'. अगदी जॉर्ज बुश यांचाही नाही. बुश, हिटलर, मोदी आदी येतात आणि जातातही. पण पृथ्वी, निसर्ग टिकतो. लोक टिकतात.

स्त्री तत्त्वांची जगाला आज पूर्वीपेक्षाही खूप अधिक गरज आहे.

म्हणूनच आपण भूमातेकडे/निसर्गाकडे वळलं पाहिजे.

यानंतर आपण लोकांकडे जाऊ

लोक जे माध्यम आहेत आणि साध्यही आहेत.

लोक जे नेत्यांपेक्षाही मोठे आहेत

लोक जे नफ्यांपेक्षाही मोठे आहेत

लोक जे बहुराष्ट्रीय कंपन्या, जागतिक बँक, नाणेनिधी आणि जागतिक व्यापार संघटनेपेक्षाही मोठे आहेत.

आता आपण मुलगे आणि पुरुषांकडे जाऊ. आपल्यापैकी ज्यांचा राग आतापर्यंत शमलेला आहे असे काही जण मुलगे आणि पुरुषांकडे जातील. विचार करून बदलण्यासाठी आपण पुरुषांना आन्धान कराया. पुरुष आणि पुरुषी सामर्थ्य या गोष्टी देखील

व्यवस्थेनं घडवलेल्या/ रचल्या असल्यामुळे त्यांनाही आन्धान करून, प्रोत्साहित करून बदलण्यासाठी उद्युक्त केलं पाहिजे. यातलं काही करण्याच्या मी प्रयत्नात आहे. पुरुषांसाठी तीन ते चार दिवसांच्या कार्यशाळा मी घेते. यामध्ये पुरुषसत्ता आणि सत्तेतील पुरुषी सामर्थ्याच्या कल्पनांमुळे त्यांचं होणारं अमानवीकरण, त्यांच्यातील संवेदनशीलता, सौंदर्य कसं लोप पावत आहे हे मी त्यांच्या लक्षात आणून देण्याचा प्रयत्न करते. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमध्ये पुरुष आणि मुलगे, विशेषकरून सौम्य, सरळ मुलगांवर लैंगिक अत्याचार होतात आणि त्यांच्या भावनाप्रधानतेचं खच्चीकरण होतं. पुरुषसत्ताक भांडवलशाहीत त्यांचंही शोषण होतं. पुरुषांचं मानवीकरण करण्याचा माझ्या मते सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे त्यांना मुलंच्या संगोपनात आणि पुनरुत्पादनाच्या कामात सहभागी करून घेणं. निर्मिती आणि आयुष्याच्या संवर्धनाच्या कामात गुंतल्यामुळे, एरवी करत असलेल्या काही संहारक कामांचा त्याग करायला ते उद्युक्त होतील.

आपण आता स्वतःच्या मनामध्ये डोकावू या.

आपल्या आतल्या आतल्या आतल्या अस्तित्वाकडे

आपल्या आतल्या ताकदी आणि ऊर्जांकडे

आपल्या आत जाऊन आपण शक्तीशी धागा जोडू या.

आपल्या आत आत खोलवर जाऊन आपण याची पुन्हा एकदा जाणीव करून घेऊया की

देणं हे आयुष्य आहे; आयुष्य हे देणं आहे

स्वातंत्र्यापेक्षाही परस्पर सहकार्याची आपल्याला गरज आहे.

स्पर्धेपेक्षाही अधिक सहकार्याची आपल्याला गरज आहे.

आता आपण बाहेर जाऊ या.

आपल्या बंदिस्त पेट्या आणि नियमांच्या चौकटीबाहेर आपल्या स्वार्थापलिकडे आणि अहंभावाला ओलांडून आपल्या लहानशा बिगर सरकारी किंवा अध्यापनाच्या साम्राज्यापलिकडे आपण बाहेर जाऊ या.

बाहेर जाऊन आपण इतर चळवळींशी नातं जोडूया. इतरांबरोबर सामाजिक दृष्टी आणि व्यवहारनीती तयार करणं गरजेचं आहे. आपण लक्षात घेतलं पाहिजे की मोठी ध्येयं साध्य करण्यासाठी तह, एकमेकांशी सुसंवादी संपर्क गरजेचा असतो. मला जर मोठं व्हायचं असेल तर मला माझ्यातली लहान ओळख/अस्मिता संपवायला हवी. जेव्हा बिंदू समुद्राला मिळतो तेव्हाच तो समुद्र बनतो. स्वतःचं बिंदूपण मिटवल्यानंतरच आपल्यातला अलगपणा मिटवून, आपण एक अधिक भव्य, शक्तीशाली एकत्रित अस्मिता धारण करू शकतो.

इथून पुढे आपण जागतिक स्तरावर जाऊया. आपण जागतिक स्तरावर गेलंच पाहिजे कारण आपल्या जागतिक संपर्क आणि कृतीद्वारेच आपण जागतिकीकरणाला आव्हान देऊ शकतो. जागतिक प्रेम आणि विश्वास संपन्न करण्यासाठी आपण जागतिक स्तरावर पोचलं पाहिजे. अधिक चांगल्या विश्वाच्या निर्मितीसाठी आपण वैश्विक स्वप्न पाहिली पाहिजेत. शांती आणि न्यायासाठी लढणाऱ्यांमध्ये जागतिक एकजूट आपण निर्माण केली पाहिजे.

इथून पुढे आपण वेडं झालं पाहिजे. हे वेड कशाचं?

न्यायाचं, अधिकाराचं, लोकशाहीचं, विविधतेचं,

आपल्या शरीराच्या एकसंधतेचं

आपल्या मनाच्या संपूर्णतेसाठीचं आणि

आपल्या अध्यात्मिकतेसाठीचं

इथून पुढे आपण परत वेडं/बेभान झालं पाहिजे. पण यावेळी

मात्र रागानं. का आणि कशावर?

बुशसारख्यांच्या विचारसरणीवर

जागतिक न्हासावर, हावरेपणा आणि नफ्यावर

नव उदारमतवादी नैतिकतेवर, अन्यायी आणि संहारक

जागतिकीकरणावर, वसाहतवादावर

एकच एक संस्कृतीच्या धाटणीवर

सरकारच्या जनताविरोधी धोरणांवर

स्वार्थी, स्व केंद्रित, सत्तापिपासू नेत्यांवर.

स्त्रियांचं, आरोग्याचं वस्तुकरण, इच्छेचं, प्रेमाचं वस्तुकरण, सगळ्याच गोष्टींच्या उपभोग्य वस्तुकरणावर आपण संतापलं

पाहिजे.

आपण पुरुषप्रधानतेवर संतापतो, अधिकारांच्या उतरंडीवर करवादतो. आपण संतापत असतो म्हणून वेडे होतो. आपण भुकेले असतो, आजारी असतो, आपण बलात्कारित असतो, आपल्याला चूप केलेलं असतो, आपल्याकडून सत्ता हिसकावलेली असते. आपल्याला परीघावर ढकललेलं असतं. आपल्याकडे दुर्लक्ष केलेलं असतं. नीट ओळखलेलं नसतं.

इथून आपण उच्चरवाने म्हणूया की

आरोग्य व्यवसाय नाही आणि वस्तूही नाही

आरोग्य म्हणजे नफा नव्हे

आरोग्य म्हणजे वेगवेगळ्या अवयवांवर स्वतंत्रपणे उपचार नव्हे

आरोग्य हे जीवन आहे, संस्कृती आहे

आरोग्य हे अन्न आहे, शेती आहे

आरोग्य हे प्रेम आहे, ममत्व आहे, संवर्धन आहे

आरोग्य हे कुठेतरी नातं जोडणं आहे/आपलंसं होणं आहे

आरोग्य प्रामाणिकपणा आहे

आरोग्य एकसंधपणा, जोडलेपण आहे

आरोग्य संतुलन आहे

आरोग्य स्वायत्तता, स्वराज्य आहे.

आरोग्य प्रतिष्ठा आहे,

आरोग्य साधेपणा, साधी जीवनशैली आहे

आरोग्य संपूर्णता, आरोग्य जीवनचक्र आहे

आरोग्य संगीत आहे, आरोग्य नृत्य आहे

आरोग्य बुद्धिप्रामाण्यवाद आहे, आरोग्य तन्मयता, तंद्री आहे

आरोग्य न्याय आहे, समता आहे

आरोग्य अधिकार आहे, ताकद आहे

आरोग्य लोकशाही आहे, सर्वधर्मसमभाव आहे.

आता इथून पुढे आपण संतापानं बेभान होऊ या

बेभान कारण अजूनही आपण इथंच आहोत

बेभान कारण स्त्री वादी असून अजूनही आपण इथंच आहोत

बेभान कारण आया असून अजूनही आपण इथंच आहोत

बेभान कारण जखमांवर फुंकर घालत असूनसुद्धा अजूनही

आपण इथंच आहोत

बेभान कारण लढणाऱ्या असूनही अजून आपण इथंच आहोत

बेभान कारण प्रेमिका असून अजूनही आपण इथंच आहोत

आपण बेभान होतो कारण आपण फक्त येथे नसून, आपण

एकत्र, संघटित आहोत, आपण स्वप्न पाहात आहोत आणि म्हणत

आहोत की वेगळं जग निर्माण करणं शक्य आहे. आपण प्रयत्न

सोडलेले नाहीत. आपण एकमेकांशी जोडून घेत आशा साजरी

करत आहोत. आणि अजूनही जीवन निर्माण करत आहोत.
 आठवणींचे राजकारण यावर परिषदेच्या पहिल्याच दिवशी
 माझ्या नायजेरियन मैत्रिणीने भाष्य केले तेच आता आपण करूया.
 ज्यांनी न्यायासाठी लढा दिला त्या आपल्या पूर्वजांना स्मरूया.
 आपण फक्त आपल्या हक्कांचं नाही तर आपल्या
 जबाबदाऱ्यांचंही स्मरण करूया

आपण साध्य केलेली प्रगती आठवण्याबरोबरच आपण
 आपल्या अपूर्ण राहिलेल्या कामांची आठवण ठेवूया

आठवणींच्या राजकारणात आपण मिनामाटा, भोपाळ,
 चेर्नोबिल कदापि विसरता कामा नये.

युद्धांना आणि कत्तलींना आपण विसरता कामा नये.

तसंच नैसर्गिक आणि राजकीय त्सुनामींनाही

इथून पुढे आपण तरुण स्त्रीवादींना (स्त्रिया आणि पुरुषांनाही)
 पकडूया, कारण आपल्या चळवळीची आशा आणि भविष्य तेच
 आहेत. आपण त्यांचं संगोपन, संवर्धन करूया. त्यांना बळकट,
 सभ्य, मृदु, बुद्धिप्रमाण्यवादी आणि भोवनोत्कट बनवूया. हळुहळु
 आपली चळवळ तरुण, दमदार हातांमध्ये सोपवूया.

आपण कसे एकमेकांना जोडत राहतो, ओरडतो आणि लक्ष
 वेधून घेतो हे दाखवण्यासाठी आपण घोषणांनी या संवादाची सांगता
 करूया. स्वातंत्र्य किंवा आझादीसाठी दिलेली ही घोषणा मी अनेक

वर्षापूर्वी पाकिस्तानात शिकले.

आम्हा स्त्रियांना हवी आहे

न संपणाऱ्या हिंसेपासून

असहाय शांततेपासून

बलात्कार आणि लुटमारीपासून

आणिक घोटाळ्यांपासून

शोषणापासून

लैंगिक शोषणापासून

जागतिकीकरणापासून

खाजगीकरणापासून

वसाहतवादापासून

एककीकरण संस्कृतीपासून

नफेखर गिधाडांपासून

बुशसारख्या विचारांपासून

जागतिक बुडीपासून

पुरुषप्रधानतेपासून

अधिकारांच्या उतरंडीपासून

माझ्या बहिणी मागतात

लढायांपासून

दंगलींपासून हवी

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

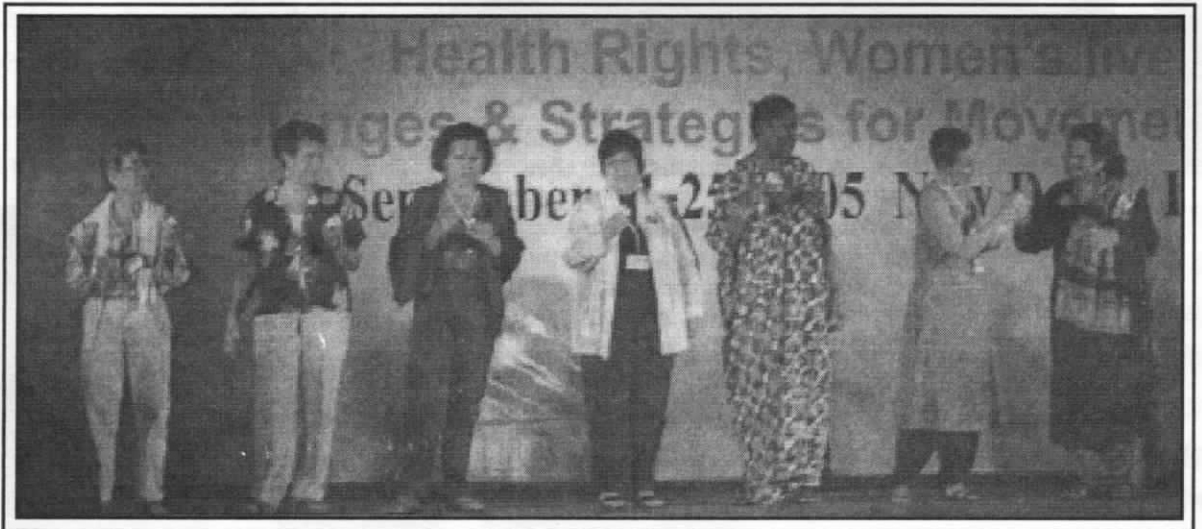
आझादी !

आझादी !

आझादी !

आझादी !

*****

महिला आणि आरोग्याची ज्योत अशीच तेवत ठेवूया ...

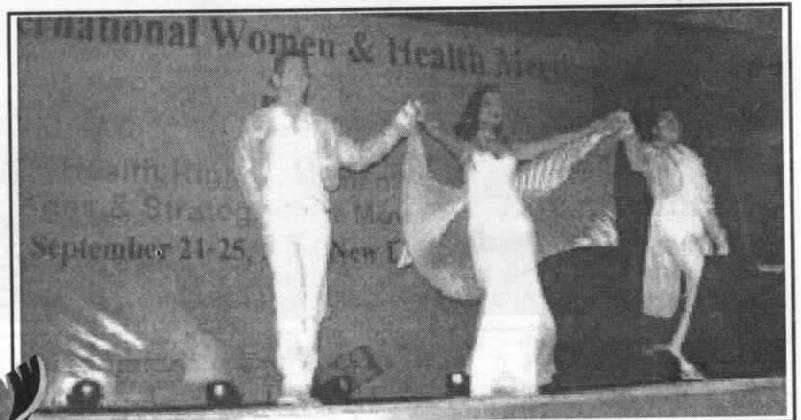
छायाचित्रे

मदुराईच्या 'शक्ती' समूहाच्या १३ महिलांच्या नृत्याने परिषदेची सुरुवात झाली.

'संग्राम' सांगलीच्या गटाने गाणी आणि संवादाच्या माध्यमातून प्रभावी नाटिका सादर केली.

मलेशियाच्या प्रिमा डोना गटाने 'महिला, अधिकार व एचआयव्ही' विषयी आगळावेगळा कार्यक्रम सादर केला.

सर्व छायाचित्रे परिषदेच्या दैनिक वार्तापत्रातून साभार

गर्भनिरोधकांची ओळख - भाग ७

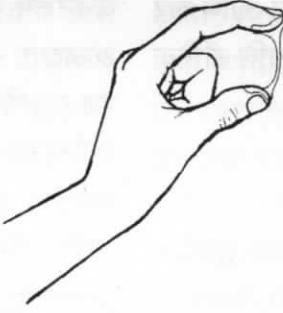
गेल्या अंकात आपण नैसर्गिक जननप्रक्रियेची माहिती करून घेतली. मासिक पाळी, पाळीशी संबंधित ४ संप्रेरके, स्त्री बीजाची निर्मिती, ते अंडाशयातून बाहेर पडण्याची प्रक्रिया आणि गर्भधारणा न झाल्यास पुढची पाळी येण्याअंगोदर घडणाऱ्या घटनांची आपण माहिती करून घेतली. गर्भधारणा कशी होते तेही आपण पाहिलं. गर्भधारणा झाल्यावर फलित अंडं गर्भाशयात येऊन अस्तरात रुजतं. अंडोत्सर्जन ते रुजण्याच्या या प्रक्रियेला ७ दिवसांचा काळ लागतो याचीही आपण माहिती घेतली. या अंकात या सर्व घटना शरीराच्या आत घडत असलेल्या आपल्याला कळू शकतात का आणि त्या कशा ओळखायच्या याबद्दल आपण चर्चा करणार आहोत.

स्त्रीचं शरीर आत होणाऱ्या या सर्व बदलांबाबत काही ना काही प्रकारे बोलत असतं. शरीराची ही एक प्रकारची भाषाच आहे आणि ती वाचायला शिकणं म्हणजेच शरीर साक्षर होणं. आपलं शरीर आपल्याला काय सांगतंय याकडे जर आपण लक्ष दिलं तर त्या माहितीचा/ज्ञानाचा आपण निकोप पद्धतीने जगण्यासाठी उपयोग करू शकतो.

मासिक पाळीदरम्यान घडणारे बदल आपल्या मासिक चक्रातील जननक्षम काळ आपल्याला शरीरातील विविध खुणांद्वारे समजून घेता येतात. गर्भधारणा कशी होते, कधी होऊ शकते, याची माहिती आपण मागच्या अंकात घेतली. पण हा काळ ओळखायचा कसा आणि कोणत्या खुणा हे सांगू शकतात, ते आपण या अंकात पाहू. या ज्ञानाला, जागरुकतेला जननक्षमता जाणीव जागृती म्हणतात. म्हणजे आपल्या मासिक चक्रातील जननक्षम काळ ओळखण्याचं कौशल्य आपण मिळवू शकतो. या जागरुकतेतून आपल्या नैसर्गिक शारीरिक प्रक्रियांविषयी आणि त्यातील बदलांविषयी तर माहिती मिळतेच पण त्या माहितीच्या आधारे आपल्या जननक्षमतेविषयी, प्रजननाविषयी किंवा गर्भनिरोधनाविषयी आपण निर्णय घेऊ शकतो. अशा प्रकारे आपल्या शरीराविषयी आणि पाळीविषयी केवळ वैद्यकीय व्यावसायिकांवर विसंबून न राहता आपणही त्यासंबंधी जाणून घेऊ शकतो. आता या खुणा कोणत्या ते आपण पाहू.

या खुणा दोन प्रकारच्या असतात. प्राथमिक किंवा मुख्य खुणा आणि इतर खुणा. प्राथमिक खुणा या जास्त सातत्याने आढळतात आणि जवळजवळ सर्वच स्त्रियांना त्या जाणवू शकतात. इतर खुणा विविध तऱ्हेच्या असतात. पण काही वेळा एखाद्या स्त्रीला त्याही तितक्याच सातत्याने ओळखता येतात व म्हणूनच त्याही महत्त्वाच्या आहेत. प्राथमिक खुणा ३ प्रकारच्या आहेत- १. गर्भाशयाच्या मुखातील श्लेष्मा (विशिष्ट प्रकारचा स्राव), २. गर्भाशयाचं मुख, आणि ३. शरीराचं मूळ तापमान. अर्थात या तिन्ही खुणा समजून घेणं आणि त्यांचं निरीक्षण करणं सर्वच स्त्रियांना शक्य होईल असं नाही.

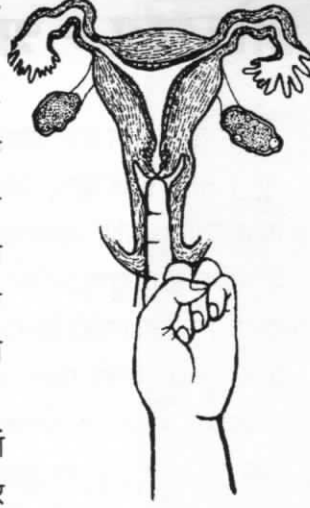
सर्वात महत्त्वाची आणि सातत्यशील खूण म्हणजे - ग्रीवेतील श्लेष्मा. मासिक पाळीचक्रादरम्यान काही ना काही प्रकारचा स्राव जात असतो. येतात. श्लेष्मा गर्भाशयाच्या मुखातून योनिमार्गातून बाहेर येतो. या स्रावांना जर वाईट वास नसला, त्यासोबत खाज किंवा वेदना नसल्या तर असा स्राव जाणं हे पूर्णपणे स्वाभाविक आहे. परंतु बहुतेकवेळा स्राव वाईट मानला जातो आणि अंगावरून सफेद पाणी जाणे

किंवा पांढरं जाणे अशा पद्धतीने त्याला आजार मानलं जाऊ शकतो. स्वाभाविक परस्थितीत श्लेष्मातील बदलांमधून अंडोत्सर्जन होणार आहे, हे समजून येतं. पाळी चक्रातील संप्रेरकांच्या प्रभावामुळे श्लेष्माचा रंग, पोत, पारदर्शीपणा बदलतो. इस्ट्रोजनच्या प्रभावामुळे अंडोत्सर्जनाआधी श्लेष्मा निसरडा, ताणणारा आणि पारदर्शक बनतो. तसंच यामुळे योनिमार्गात ओलसरपणाची भावनाही जाणवू लागते. असा श्लेष्मा जननक्षम काळ चालू असल्याचं आणि अंडोत्सर्जन लवकरच होणार असल्याचं सांगतो. अंडोत्सर्जन होऊन गेल्यानंतर श्लेष्मा परत एकदा चिकट, घट्ट, ताणल्यावर तुटणारा आणि अपारदर्शी बनतो.

गर्भाशयाच्या मुखातील बदलही अंडोत्सर्जन होणार आहे का, याची माहिती देतात. गर्भाशयाचं मुख किंवा ग्रीवेची स्थिती, पोत आणि ती बंद आहे का उघडी यावरून अंडोत्सर्जन कधी होणार, झालं आहे का नाही, याची माहिती मिळते.

अंडोत्सर्जनाच्या अगदी आधी ग्रीवा वर उचललेली असते. योनिमार्गातून बोट आत घातल्यास तिला सहज स्पर्श करता येत नाही. स्पर्श केल्यास ती मऊ असते तसंच उघडलेली असते. अंडोत्सर्जनानंतर ती खाली झुकते, बंद होते आणि स्पर्शाला टणक लागते.

शरीराचं मूळ तापमान तपासणं सोपंही नाही आणि त्यावर परिणाम करणारे अनेक घटक असल्याने सर्वांसाठी ती फार खात्रीशीर खूण मानता येणार नाही. तापमानाच्या बदलातून अंडोत्सर्जन झालं का नाही ही माहिती मिळू शकते.

इतर खुणा - योनि, स्तन, ओटीपोट, त्वचा आणि खरं तर पूर्ण शरीरात, मूड किंवा मनस्थितीत आणि लैंगिक भावनांमधील बदल वा चढ उतार.

	अंडोत्सर्जनाआधी	नंतर
योनी	ओलसर	कोरडी
पोटात	वाम, मध्यात दुखणे	स्तन जड, दुखरे
संपूर्ण शरीर	हलके	जडपणा, वजन वाढते
मनस्थिती	उत्साही	उदास, चिडचिडा
लैंगिक		
भावना	जास्त	कमी

या सर्व खुणा प्रत्येकीसाठी वेगळ्या असू शकतात आणि त्यातील बदल फार उघडपणे जाणवतीलच असंही नाही. परंतु या सर्व खुणाही समजून घेणं महत्त्वाचं आहे. त्या अर्थाने संपूर्ण शरीराच्या साक्षरतेवर आम्ही भर देतो. प्रत्येक खुणेतून शरीर आतमध्ये होत असलेले बदल व्यक्त करीत असतं. या खुणा वाचायला शिकणं, त्या समजून घेणं म्हणजेच आपल्या शरीराशी मैत्री करणं. या सर्व खुणा; त्यातील बदलांची आणि त्यावर प्रभाव करणाऱ्या घटकांची नोंद केल्यास आपल्याला आपल्या शरीराविषयी जास्त माहिती मिळू शकते. उदा. प्रवास, उकाडा, औषधं, शारीरिक आणि मानसिक ताणतणाव इत्यादीचा आपल्या पाळी चक्रावर किंवा एकूणच

तब्येतीवर कसा परिणाम होतो हे आपल्याला या नोंदींमधून समजून येऊ शकतं. आपली पाळी, त्यात घडणाऱ्या विविध प्रक्रिया, त्यातील बदल आणि त्यामागची कारणं समजून घेण्यासाठी आपल्याला हे उपयोगी ठरू शकतं.

आपल्या मनातल्या अनेक प्रश्नांची आपल्याला उत्तरं सापडू शकतात. या चक्रात अंडोत्सर्जन झालं का?, नसेल किंवा लांबलं असेल तर त्याला काय कारण झालं असेल?, माझी पाळी वेळेवर आलेली नाही, मला दिवस गेले असतील का? नेहमीच्या स्रावांपेक्षा यावेळी वेगळ्या प्रकारचे स्राव जात आहेत, काही लागण आहे काय? अशा अनेक शंका आपल्या मनात असतात. पाळी चक्राची आणि जननक्षमतेची माहिती देणाऱ्या खुणांची माहिती घेतल्याने आणि त्यामागचे अर्थ समजून घेतल्याने दरवेळी डॉक्टरकडे न जाताच आपण या प्रश्नांची उत्तरं शोधू शकतो. तसंच आपल्या पाळीचक्रातील जननक्षम किंवा गर्भधारणेची शक्यता असणारा काळ ओळखता आल्याने गर्भधारणेसाठी त्याचा उपयोग होतोच पण त्यासोबत या काळात शरीराला धोकादायक नसणारी गर्भनिरोधकं वापरून गर्भधारणा टाळता येऊ शकते. निरोध, डायफ्राम, शुक्राणूनाशकांचा वापर करून किंवा या काळात लिंग आणि योनिचा संपर्क टाळून गर्भधारणा टाळता येते.

श्रावल्या हातात - सूचनांसाठी आवाहन

मागील वर्षी तथापि ट्रस्टने आपल्या हातात लैंगिकता व सुपीकता जाणीवजागृतीविषयी स्त्रियांसाठी कार्यपुस्तिका प्रकाशित केली. या पुस्तिकेचा वापर कसा करावा आणि सुपीकता जाणीवजागृती याविषयी गेल्या वर्षभरात काही कार्यशाळाही घेण्यात आल्या आहेत.

गेले काही महिने महाराष्ट्रातील विविध गटांसोबत प्रशिक्षण घेऊन या पुस्तिकेच्या वापराविषयी आणि त्यातील माहितीचा आपल्या आयुष्यावर कसा परिणाम होत आहे याविषयी प्रतिक्रिया व सूचना गोळा करण्यात येत आहेत.

आपल्या हातात या पुस्तिकेविषयी आपल्याही काही सूचना, प्रतिक्रिया, त्यात काही बदल सुचवायचे असल्यास आम्हाला लवकरात लवकर कळवा. त्याचा पुस्तिकेच्या दुसऱ्या आवृत्तीसाठी नक्की मदत होईल.

स्त्रिया आणि आरोग्य - काही उपयुक्त संसाधने

कोणत्याही विषयावर, कुठल्याही गटासोबत काम करत असताना आवश्यक असणारी गोष्ट म्हणजे माहिती. विषय समजविण्यासाठी, नव्या विषयाची ओळख करून देण्यासाठी आणि त्या आधारे आपले हक्क बजावण्याकरता आवश्यक आहे. उपयुक्त आणि योग्य माहितीच्या आधारे स्वतःसोबत इतरांचेही प्रश्न सोडवता येऊ शकतात. तसंच योग्य दृष्टीकोनही विकसित करता येतो. स्वयंसेवी संस्था-संघटनांना वस्ती/गाव पातळीवर काम करत असताना, लोकांचे प्रश्न समजून घेऊन ते सोडवत असताना तर पदोपदी योग्य माहितीची, ती देणाऱ्या संसाधनाची गरज पडत असते. ही गरज वेगवेगळ्या पद्धतीने पूर्ण केली जाते. सर्वाना कळेल अशा सोप्या भाषेत, चित्रांचा वापर करून विविध अभिनव कल्पना वापरून ही माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला जातो. आपापल्या कामात त्याचा उपयोग करत असताना अनेकदा ही अशी तयार संसाधनं दुसऱ्यांना मात्र माहितही नसतात आणि एकाच विषयावर काम करणारे विविध लोक मग आपापल्या गरजेप्रमाणे प्रशिक्षण साहित्य तयार करतात. यात कष्ट तर आहेतच पण वेळ व पैसाही अनाटायी खर्च होतो. या सर्व बाबींचा विचार करून तथापि ट्रस्टने स्त्रिया आणि आरोग्य या विषयामधील काही उपयुक्त संसाधनाची एक मार्गदर्शिका तयार केली आहे.

या कामाची सुरुवात २००१ साली करण्यात आली. महाराष्ट्रातील सुमारे १२० हून जास्त संस्था-संघटनांना प्रत्यक्ष भेटी देऊन या संस्था वापरत असणाऱ्या संसाधनांचं संकलन करण्यात आलं. यामध्ये या संस्थांनी स्वतः तयार केलेलं साहित्य तर होतंच पण ते वापरत असलेल्या परंतु इतर संस्थांनी तयार केलेल्या साहित्याचाही समावेश करण्यात

आला. अशा रितीने बहुतेक संसाधनं महाराष्ट्रात तयार झालेली व इतर काही चांगलं साहित्य जे बाहेरच्या राज्यात तयार झालं आहे अशा सर्व संसाधनांची माहिती गोळा करण्यात आली. यामध्ये मुख्यतः प्रशिक्षणासाठी वापरता येणारं, माहिती देणारं, सक्षम करण्याचा दृष्टीकोन विकसित करणारं असं साहित्य आहे. फिलपचार्ट, फ्लॅशकार्ड, पोस्टर्स, खेळ, गाणी, पुस्तिका, व्हिडीओ फिल्म, स्लाईड शो अशा विविध प्रकारच्या साहित्याचा यात समावेश केला आहे.

या संसाधनांची ५ विषयांप्रमाणे वर्गवारी केली आहे. **मानवी शरीर व यंत्रणा, बाल आरोग्य व संगोपन, वयात येताना व किशोरावस्था स्त्रिया आणि आरोग्य, उपचार व प्रतिबंध** अशा विषयांप्रमाणे संसाधनं संकलित केलेली आहेत. संसाधनाचं वर्णन, उपयोग आणि ते कुणी तयार केलं आहे त्याची माहिती देण्यात आली आहे. पुस्तिकेत शेवटी सर्व संस्थांचे पत्ते दिले आहेत. पुस्तिका मराठी व इंग्रजीमध्ये प्रकाशित करण्यात आली आहे. मराठी आवृत्ती लवकरच येत आहे.

स्त्रिया आणि आरोग्य - काही उपयुक्त संसाधने
किंमत - ५०/- प्रकाशक - तथापि ट्रस्ट, पुणे

तथापि चे उपक्रम व जिव्हाळ्याचे अंक आता

वेबसाईटवर उपलब्ध.

खालील वेबसाईटला नक्की भेट द्या.

www.tathapi.org

ज्या वेळेला मी सुरुवातीला बदल करावा म्हणून भांडी घासायचे काम हाती घेतले तर माझा डोक्यात बराच ताणतणाव होता की मित्र काय म्हणतील किंवा आमच्या गल्लीतले प्रौढ व्यक्ती काय म्हणतील व मी अशी कामे दररोज करू लागलो तर बाईच्या जन्माला का गेला नाहीस असे म्हणतील. हा सर्व ताण डोक्यावर होता. काकूंनी जर ही गोष्ट काकांना किंवा वडिलांना सांगितली तर काय होईल, किंवा मित्रांच्या समोरून जाताना टिंगल टवाळी करतील अशा त-हेची मनात भिती असताना सुद्धा मी भांडी घसायला बसलो. यावरून एवढेच सांगायचे आहे की समाज काहीही म्हणो पण आपली परिवर्तनाची लढाई अशीच चालू ठेवली पाहिजे.

बळीराम जेटे, रचनात्मक संघर्ष समिती (महाराष्ट्र), शाखा माकणी

महिला हिंसा: सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांसोबत काम

दिनांक ९ सप्टेंबर २००५ रोजी वाय एम सी ए पुणे येथे पुणे जिल्ह्यातील स्वयंसेवी संस्था/संघटना व खाजगी डॉक्टरांच्या संघटनांच्या प्रतिनिधींची एक विचार बैठक पार पडली. इंडियन मेडिकल असोसिएशन (IMA), पुणे मानसोपचारतज्ञ संघटना आणि पुणे स्त्री रोग व प्रसूतितज्ञ संघटना (POGS) या वैद्यकीय संघटनांचे प्रतिनिधींनी या बैठकीत सहभाग घेतला. स्वयंसेवी संस्था संघटनांचे २४ प्रतिनिधी व खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिक या बैठकीसाठी उपस्थित होते.

बैठकीमध्ये सुरुवातीला महिलांवरील हिंसा : सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न हा माहितीपट दाखवण्यात आला. त्यानंतर तथापिच्या ऑड्री फनांडिस यांनी महिलांवरील हिंसा, तिचे आरोग्यावर होणारे परिणाम, याविषयी मांडणी केली. त्यानंतर मुंबईच्या भाभा रुग्णालयात सेहत व मुंबई म.न.पा. ने संयुक्तपणे स्थापन केलेल्या दिलासा केंद्राची माहिती सेहतच्या संगीताने दिली. याच धर्तीवर पुणे म.न.पा.च्या कमला नेहरु रुग्णालयात नुकत्याच सुरु झालेल्या संवादिनी केंद्राची माहिती माधुरी सुमंत यांनी दिली. यु.एन. एफ.पी.ए. व महाराष्ट्र शाहनाने आतापर्यंत या विषयी राबविलेल्या विविध उपक्रमांची माहिती दिली.

दुपारच्या सत्रात खाजगी व्यावसायिकांचा प्रमुख सहभाग होता. या सत्रात डॉक्टरांनी महिला हिंसेबाबत वैयक्तिक भूमिका आणि त्यांच्या संघटनांची भूमिका यावर प्रकाश टाकला. महिला हिंसेविषयी काम करत असताना डॉक्टरांच्या संघटना व स्वयंसेवी संस्था पूरक पद्धतीने कशा काम करू शकतील व यापुढे महिला

हिंसेविरोधी काय काम करता येणे शक्य आहे यावर चर्चा झाली. या सत्रामध्ये डॉक्टरांनी काही ठोस मुद्दे सुचवले. ते थोडक्यात खालीलप्रमाणे होते.

◆ स्वयंसेवी संस्था आणि वैद्यकीय व्यावसायिक यांनी जास्त समन्वय साधून या विषयावर काम करण्याची गरज आहे. याविषयीची सत्रं घेण्याकरता कृती कार्यक्रम ठरवावा अशी सूचना IMA महाराष्ट्र तर्फे डॉ. शिरोळे यांनी केली.

◆ समुपदेशनाची कौशल्ये नसल्याने हिंसा झाली आहे हे कळत असूनही त्याकडे लक्ष दिले जात नसल्याने या विषयावर परिसंवाद आयोजित करण्याची तयारी IMA पुणे शाखा अध्यक्ष डॉ. उमरजी यांनी दाखवली.

◆ POGS च्या वतीने डॉ. आनंद शिंदे यांनी संघटनेचे पदाधिकारी हे काम निश्चितपणे पुढे नेतील अशी ग्वाही दिली.

◆ डॉ. खिलारे यांनी विविध संघटनांच्या डॉक्टरांसोबत लहान गटात चर्चा व्हावी असे मत व्यक्त केले. खाजगी व्यावसायिक महिला हिंसाविरोधी काम करताना कसा प्रतिसाद देतील यावर संस्था संघटनांनी दक्ष रहावे असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

परिसंवादाच्या चर्चेमध्ये डॉ. बेलमपल्ली यांनी महिला हिंसाविरोधी काम करणाऱ्या डॉक्टरांची तसंच महिलांना या कामातून होणाऱ्या फायद्याची उदाहरणं दिल्यास चांगला प्रतिसाद मिळेल असा मुद्दा मांडला.

यानंतर स्वयंसेवी संस्थांसोबत पुढील कार्यक्रमांचं नियोजन करण्यात आलं.

RNI.MAHMAR25017/13/1/2003-TC No. PHM/SR/242/V III 2003

PRINTED MATTER

बुक पोस्ट

प्रति

परत पाठवायचा पत्ता
तथापि ट्रस्ट,
४२५ डी पी- ७७, टि म वि कॉलनी,
मुकुंद नगर, पुणे ४११०३७
दूरध्वनी : ०२० - २४२७०६५९
Email: tathapi@vsnl.com

अंकातील प्रत्येक मताशी तथापि संस्था सहमत असेलच असे नाही. अंकाचा व संस्थेचा उल्लेख करून कोणालाही या अंकातील माहितीचा वापर करता येईल.

डॉ. मीरा सद्गोपाल ह्या अंकाच्या मालक संपादक व प्रकाशक असून ते रेणुप्रकाश अ, ८१७ सदाशिव पेठ पुणे -३०, महाराष्ट्र येथे प्रसिध्द झाले असून त्याचे मुद्रण प्रभात प्रिंटिंग प्रेस, ४२७, गुलटेकडी पुणे ३७ येथे झाले आहे.

आभार - वंदना कुलकर्णी

खाजगी वितरणासाठी